LÁSZLÓ T. LÁSZLÓ

SZELLEMI HONVÉDELEM

KATOLIKUS DEMOKRATA MOZGALMAK ÉS AZ EGYHÁZAK ELLENÁLLÁSA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN MAGYARORSZÁGON

KATOLIKUS SZEMLE
RÓMA 1980

SZELLEMI HONVÉDELEM

LÁSZLÓ T. LÁSZLÓ

SZELLEMI HONVÉDELEM

KATOLIKUS DEMOKRATA MOZGALMAK ÉS AZ EGYHÁZAK ELLENÁLLÁSA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN MAGYARORSZÁGON

KATOLIKUS SZEMLE
RÓMA 1980

László T. László, a montreali Concordia University tanára, a Katolikus Szemle XXX. (1978) és XXXI. (1979) évfolyamában megjelent hat történeti tanulmánya általános érdeklődést keltett a külföldi és, részben, a hazai magyarság körében. Ezekben a tanulmányokban a szerző Magyarországon végzett kutatásai alapján dokumentálja, hogy hogyan indult meg a keresztény demokrata mozgalom Magyarországon, továbbá, hogy mit tett a katolikus egyház, s mit a többi történeti egyházak vezetősége a politikai hatalom nemzeti szocialista részről történő átvétele ellen. Ezzel szorosan összefügg a magyarországi zsidóság üldözése és megsemmisítése ellen irányuló egyházi akció. E hat tanulmány dokumentációs ereje, valamint egyházi és nemzetpolitikai jelentősége akkora, hogy szükségesnek tartottuk, hogy egy kötetbe összegyűjtve adjuk a magyar olvasóközönség kezébe.

SZELLEMI HONVÉDELEM

Hitler Adolf uralomrajutása Magyarországra is végzetes kihatással volt. Az izmait hivalkodóan ropogtató Harmadik Birodalom egyrészt a revizionizmus által determinált s eladdig Mussolini Olaszországára támaszkodó magyar külpolitikát vonta bűvkörébe, míg ugyanakkor a nemzeti szocializmus eszméi a magyar politikai és társadalmi rendet ásták alá. Azok a tényezők és körülmények, melyek a nácizmus győzelmét Németországban lehetővé tették: az elveszett háború okozta elkeseredettségben szenvedélyes tűzzel fellángoló nacionalizmus, a vereségért való felelősségnek a baloldali szocializmusra és a nemzetközi zsidó összeesküvésre hárítása, a megoldatlan szociális problémák, a nagymérvű munkanélküliség, az állástalan fiatal diplomások ezreinek kiábrándulása a fennálló rendből s készsége radikális változást ígérő kísérletezésre — mindez megtalálható Magyarországon is. Sőt, a szegedi ellenforradalomban színrelépő radikális jobboldal elsőbbséget követelhetett a hitleri program nem egy pontjának felvetését illetően. Az arisztokrata földbirtokos osztály feudalizmusának, valamint a zsidó bankárok plutokrata uralmának ostorozása nagy divat volt Magyarországon, mielőtt a Führer hasonló szólamaira a világsajtó felfigyelt volna.

Mikor azután Hitler denunciálta Versaillest és meghirdette a békediktátumok által kovácsolt bilincseknek — ha kell erőszakkal is — széttörését, mi sem természetesebb, minthogy a magyarok ehhez lelkesen tapsoltak.

De eltekintve minden hazafias felbuzdulástól és egyéb érzelmi motívumoktól, egyáltalán nem meglepő, hogy a kézenfekvően súlyos társadalmi bajok, s az azokkal szemben a privilégiumaikhoz mereven ragaszkodó reakciós uralkodó osztály látszólagos érzéketlensége, sokakat sodortak a jobboldali radikalizmus táborába, annál is inkább, mivel a szélsőbal alternatíváját Kún Béla rosszul sikerült kommunista kísérlete hosszú időre lejáratta (1).

---

(1) A magyarországi nemzeti szocialista mozgalmak történetét, társadalmi gyökereinek, eszmevilágának és célkitűzéseinek beható elemzését nyújtja Deák István a Hans Rogger és Eugen Weber által szerkesztett *The European Right, A Historical Profile* (Berkeley and Los Angeles; University of California Press, 1966) gyűjteményes kötet Magyarországról szóló tanulmányában, 364-407. old.

Eleinte kevesen voltak tisztában Hitler igazi szándékaival s jöttének történelmi jelentőségével. A magyar közvéleményt nem izgatta túlságosan, hogy az új diktatúra Németországban megszüntette a demokratikus szabadságjogokat. A nagyrészt nacionalista, jobboldali tájékozódású sajtó már rég hozzászoktatta a magyar nagyközönséget ahhoz, hogy a csehszlovák, vagy éppen francia demokráciának főleg fogyatkozásait lássa, mig viszont a magyarországi rendszerrel inkább rokon lengyel, olasz, vagy portugál tekintélyelven alapuló kormányzattal rokonszenvezzen, s azok vezetőit, Pilsudskit, Mussolinit, Salazart, csodálja. Később ugyanez a sajtó a spanyol polgárháborúban természetesen a « vörösök » ellen harcoló tábornok mellé állt. Kezdetben a német változás, Hitler is, úgy tűnt, hogy ebbe a kategóriába tartozik: az effeminált, züllött, korrupt, anarchiába süllyedő, dekadens demokráciákból megint eggyel kevesebb, a német nép is rátalált hősi vezérére, aki a nemzeti és szociális világszemléletre újjászülető európai jobb jövő felé vezeti nemzetét.

Az ébredés, a nácizmus igazi arcának felismerése elég lassan következett be, s akkor is csak bizonyos körökben. Az egymást követő magyar kormányok külpolitikája mind szorosabban kapcsolta az országot Németországhoz, míg végül háborús szövetségesévé tették. Ennek következtében a hivatalos kormánymegnyilatkozások, és éppúgy az irányított sajtó, mindvégig németbarát volt, s e barátság érdekében — és méginkább a hatalmas szövetségestől való féltükben — igyekeztek a nácizmus kellemetlen vonásait eltussolni. Így történt, hogy a magyar nagyközönség jórésze egészen a háborúvégi összeomlásig — sőt sokan még azon túl is — meg volt győződve Hitler zseniális államférfiúi s feddhetlen erkölcsi nagyságáról, a nemzeti szocializmusnak mint világnézetnek feltétlen felsőbbrendűségéről, a német hadsereg verhetetlenségéről, s ami a leghihetetlenebb, arról, hogy a Führer és környezete magyarbarátok, s a háború győztes befejezése után a segítségével feltámasztott Nagymagyarországnak mint egyenrangú partnernek fontos szerepet szánt az Új Európa rendjében (2). Hogy nem mindenki osztotta ezeket az illúziókat, abban szerepe volt az egyházaknak is.

---

(2) A valóságban Hitler a magyarok iránt alig palástolt ellenszenvvel viseltetett. Ezt számos okirat, valamint környezetének egyöntetű tanúsága bizonyítja. Lásd Stephen D. Kertesz, *Diplomacy in a Whirlpool; Hungary between Nazi Germany and Soviet Russia* (Notre Dame, Indiana; University of Notre Dame Press, 1953) 38. és 203. old.

Persze itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy amint az ellenforradalmi Horthy rezsím rokonszenvezett a jobboldali, tekintélyelven alapuló kormányzati rendszerekkel, ugyanúgy a magyarországi egyházak sem találtak sok kivetnivalót a baráti Olaszország fasizmusában. Benito Mussolini nemcsak őszinte barátja volt a magyaroknak — s ez esetben a propaganda nagyjából megfelelt a tényeknek (3) — nemcsak első volt, aki a trianoni határok revíziójának ügyét felkarolta, hanem ő volt az, aki a lateráni szerződésekben a pápa szuverénitását a Vatikán állam fölött biztosította s ezzel a katolikusok szemében világszerte elévülhetetlen érdemeket szerzett.

Ezenkívül a kommunizmus rémétől rettegő hívő keresztények közül sokan a lendületesen dinamikus fasizmust tartották a kommunizmus leghatásosabb ellenszerének, szemben a fáradtnak és kaotikusnak tűnő parlamentarizmussal.

Az ausztriai események ismertetésénél is a katolikus sajtó Dollfuss és Schuschnigg pártján állt az istentelen « vörösek » elleni küzdelemben, éppúgy mint később a spanyol polgárháborúban Francot támogatta. A jobboldali diktatúrák iránti rokonszenvet a katolikusok esetében még külön fokozta az a körülmény, hogy Mussolini, Salazar, Dollfuss, és Franco, a vezetésük alatt álló katolikus országokban felállították a pápák szociális tanítása által sürgetett hivatásrendi korporációkat, s a népképviseleten alapuló parlamentris rendszer elvetésével erre építették fel az új államrendet. Azzal már persze csak kevesen voltak tisztában, hogy a nyugati demokráciák parlamentáris rendszerénél állítólag felsőbbrendű hivatásrendi alkotmány csupán a diktatúra elkendőzésére szolgált (4).

---

(3) Lásd, Nicholas Kállay, *Hungarian Premier* (New York, Columbia University Press, 1954) 175. és 217. old.

(4) A katolikusokat a fasizmussal szemben óvatosságra intő hangok, ha elvétve is, azért nem hiányoztak. Lásd pl. a jezsuita *Magyar Kultúra* 37 (1931) 5-10. oldalain közölt cikket « Fasizmus és katolicizmus » egy közelebbről meg nem nevezett olasz egyetemi tanár tollából. A magyar katolicizmusnak sokoldalú munkása Kovrig Béla pedig már « Új rendiség felé » című, eredetileg a *Magyar Szemle* XXI. köt. 1934 májusi számában megjelent tanulmányában megállapította, hogy az olasz fasiszta rendszer állami korporációi nem felelnek meg a katolikus elképzeléseknek, s kételyét fejezte ki az akkor elfogadott új osztrák alkotmányt illetőleg is. E tanulmányát a szerző újra kiadta *Korfordulón* (Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940) c. kötetben, 164-180. old. A kötet különben kitűnő illusztráció a harmincas évek katolikus publicisztikájára nézve, amennyiben a bennefoglalt cikkek és értekezések ismételten lelkes dicsérettel illetik Mussolinit

Hitler fellépése már merőben más fogadtatásra talált az egyházak részéről Ugyan ő is a Szentszékkel kötött konkordátummal kezdte uralmát, azonban azt nyomban meg is szegte. Elvette az egyházak iskoláit és egyéb intézményeit, s a kereszténységgel homlokegyenest ellenkező, ujpogány ideológiát propagált s annak szolgálatába állította az állam egész gépezetét, az iskolát, sajtót, s az ifjúság átnevelésére szolgáló Hitler Jugend szervezetet. A német hitvallók időnkint még felcsendülő tiltakozó hangja mellet a katolikus világ Róma panaszaiból, a protestánsok pedig emigrációba vonult hitsorsosaiktól, elsősorban Barth Károlytól, tudják meg, hogy milyen sors vár egyházaikra a Harmadik Birodalom égisze alatt (5). A magyarok közvetlen közelből figyelhették a nácik aknamunkáját a baráti szomszéd Ausztriában. Dollfuss kancellár brutális meggyilkolása 1934-ben általános döbbenetet és felháborodást keltett. A katolikus nagyközönség fájdalmát és részvétét fokozta, hogy a sajtó őt az igaz, mélyenhívő államférfi példaképeként ünnepelte (6).

Azonban a nemzeti szocializmus területi és eszmei hóditásokra törő lendülete nem torpant meg a német nyelvterü-

---

Salazart, valamint a spanyol jobboldalt, de már Hitlerrel s a nemzeti szocializmussal szemben óvatos és sokszor kritikus hangot ütnek meg.

Megjegyzendő, a katolikus szociális tanításnak másik jeles magyar exponense, Mihelics Vid, egyáltalán nem osztotta Kovrig elnéző optimizmusát az olasz fasizmussal és a többi jobboldali diktatúrákkal szemben. Lásd, Mihelics Vid, *Világproblémák és a katolicizmus* (Budapest, DOM Kiadás, 1933) 136-151. old. — Az osztrák korporativizmust, mely a magyar katolikusokra nagy vonzóerőt gyakorolt, egyesek szintén birálat tárgyává tették, köztük legélesebben Almásy József, *A tízparancsolat a közéletben* (Budapest, Árkádia Könyvkiadó, 1942) c. művében, 151-153. old.

(5) Mind a katolikus, mind a protestáns sajtó híven beszámolt a német nemzeti szocialistáknak kereszténységellenes tanairól és tetteiről. Igy a *Katolikus Szemle* « Külföldi krónika » c. rovata a harmincas években elsősorban a németországi eseményekkel, s az ott folyó kereszténüldözéssel foglalkozott.

Barth Károly, a világszerte ismert hitlerellenes református teológus nagy befolyást gyakorolt a magyar protestantizmusra. A harmincas években munkáit ismertették (magyarra fondították, majd őt magát meghívták előadói körútra Magyarországra, aminek Barth 1937-ben tett eleget. Lásd Kónya István, *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967) 127-128. old. Vö. Gombos Gyula, *Szűk esztendők* (Washington, Occidental Press, 1960) 35. old.

(6) Lásd pl. a haláláról való megemlékezést a *Katolikus Szemle* XLVIII. köt. (1934) 580. oldalán « Dollfuss vértanúsága » címmel, valamint a *Magyar Kultúra* XXI. köt. (1934) 161-163. oldalain « Dollfuss » c. vezércikket Csekonics Iván gróf tollából.

let határainál. Magyarországon egyrészt a németajkú kisebbség, az ún. népi németek (*Volksdeutsche*) megszervezését, nácivá nevelésüket s a Harmadik Birodalom « ötödik hadoszlopává » képzésüket, tűzte ki céljául, másrészt a magyar szélsőjobboldali mozgalmaknak anyagi és erkölcsi segítése által egy náci típusú rezsímet kívánt uralomra juttatni, mely persze függő és alárendelt viszonyban állt volna a német *Herrenvolk*kal s Führerjével szemben.

A konzervatív magyar vezetőréteg természetesen nem nézhette mindezt tétlenül. Horthy Miklós kormányzó és kormányai a Németországgal mind szorosabbra fűzött külpolitikai és gazdasági kapcsolatok ellenére nehezen tűrték a magyar belügyekbe való beavatkozást. A népi németek teljes kiszolgáltatására, minden nyomás ellenére, csak a háború utolsó évében, az országnak német katonai megszállása után került sor, míg a nyilasokat csak Horthy kormányzónak erőszakkal való eltávolítása után sikerült hatalomra juttatniuk.

A kül- és belpolitikai egyensúly ingadozásai szerint Horthy hol kimondottan németbarát politikusokat bízott meg kormányalakítással, mint Gömböst és később Sztójayt, máskor viszont kimondottam anglofileket, mint Telekit és Kállayt (7). Az adott helyzetben persze az utóbbiaknak is kötve volt a kezük, a nagy nyilvánosság előtt nekik is a németbarát, jobboldali kártyát kellet megjátszaniuk, míg titokban a németek célkitűzéseit szabotálták, a szélsőséges jobboldali mozgalmakat elnyomták, s a nemzet szellemi elitjét a náci eszmék elleni ellenállásra buzdították.

A keresztény egyházak is egyre növekvő aggodalommal látták a jobboldali radikalizmus térhódítását a magyar közéletben. Az egyház és állam közt a huszas években kialakult zavartalan jóviszony már a Mussolinit és Hitlert utánzó Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt (1932-37) érezhetően elhidegült (8). A további évek folyamán, mikor az

---

(7) Imrédy anglofilként, Bárdossy pedig « semlegesként » kezdte miniszterelnökségét s csak később fordultak mindinkább a németek felé. Horthy épp emiatt menesztette őket. Tekintve a kormányzónak Gömbössel szemben fokozódó ellenszenvét — akit csak halála mentett meg a kényszerű lemondatástól — továbbá Darányinak szintén a németekkel és a nyilasokkal való kapcsolatai miatt történt eltávolítását, valamint azt a tényt, hogy Sztójayt a németek egyenes nyomására kellett kineveznie s amint az enyhült, azonnal el is mozdította őt, úgy véljük nyugodtan állítható, hogy Horthy nem tűrt meg miniszterelnököt, aki a németekkel, vagy a magyar nemzeti szocialistákkal túl közeli viszonyba lépett.

(8) Ezt mutatja a katolikus oldalon a Kereszténypárt kiválása a kormányból. A református egyházi vezetőknek Gömböstől való ide-

egyre erősbödő német nyomással s a hazai nemzetiszocialista mozgalmak rohamos terjedésével szemben a náciellenes erők is szervezkedni kezdtek, az egyházak készségesen ajánlották fel közreműködésüket. Ez nemcsak a legitimista arisztokrácia náciellenes tüntetésének támogatásában nyilatkozott meg (9), vagy a Bethlen István gróf, volt miniszterelnök körül csportosuló, s az általa kimondottam náciellenes irányzattal 1938-ban létrehozott *Magyar Nemzet* napilap irógárdájával nagyjából azonos liberális-konzervativokkal való szoros kapcsolatban, hanem abban is, hogy bár a marxista szociáldemokráciával a keresztények elvi síkon egyezkedni továbbra sem voltak hajlandók, azonban a Szociáldemokrata Párt létét az adott körülmények között hasznosnak, sőt szükségesnek ítélték, s okulva a szomorú osztrák példán, betiltását nem szorgalmazták, hanem inkább a közös veszély idejére hallgatólagos fegyverszünetet kötöttek velük (10).

---

genkedésére nézve lásd Kónya, *A magyar református egyház*, 73. old. — Gömbösnek a hercegprímással való viszonyát megvilágítja a következő epizód, melyet 1965 tavaszán néhai Kornfeld Móric báró beszélt el a szerzőnek. Gömbös röviddel hivatalbalépése után felszólította az összes közalkalmazottakat, hogy feltétlen hűséget esküdjenek neki. A katolikus iskolák tanszemélyzetének Serédi ezt megtiltotta. Gömbös erre Hóman Bálint kultuszminiszter kíséretében megjelent Esztergomban, hogy a prímás viselkedésével kapcsolatban magyarázatot kérjen. A találkozón Serédi kifejtette előttük — amint azt később ő maga mesélte el Kornfeld bárónak —, hogy azt, hogy « feltétlen engedelmesség » ő nem ismeri. « Én szerzetes vagyok — mondotta Gömbösnek Serédi, aki a Szent Benedek Rend tagja volt — tehát ünnepélyes fogadalommal köteleztem el magamat az engedelmességre előljáróimmal szemben, de csakis *amennyiben parancsaik nem ütköznek Isten, az Egyház és a Szent Rend törvényeibe.* Nincs az az ember, vagy hatóság a földön, akinek joga lenne valakit 'feltétlen' engedelmességre kötelezni. » Gömbös a kioktatásnak szemmel láthatólag nem örvendett, de nem erőltette tovább az ügyet.

(9) Így az 1937 október 10.-én, Körmenden tartott népgyűlésen, mely a konzervatív jobboldaltól a szociáldemokrata baloldalig lassan kialakuló náciellenes front első seregszemléjének tekinthető. Lásd, C. A. Macartney, *October Fifteenth. A History of Modern Hungary*, 2 vols. (The Edinburgh University Press, 1956) I. köt., 183-184. old.

(10) Lásd Fejtő Ferenc szociáldemokrata írónak a *Szép Szó* 1937 augusztusi számában « Kereszténység és szocializmus » c. cikkére a *Katolikus Szemle* LI. évf. (1937) 693-695 oldalain « Szocialista békejobb » cím alatt adott választ, mely az elvi egyezkedést a katolicizmus és marxista szociáldemokrácia között továbbra is lehetetlennek tartja, de a taktikai, politikai együttműködést bizonyos körülmények között, közös célok érdekében, ill. közös veszély ellen megengedhetőnek ítéli. Vö. Almásy József « Magyar hivatásrendiség? » *Magyar Szemle* XLVI. köt. (1944) 73. old.

Mint fontos körülményre kell rámutatnunk, hogy Magyarország esetében a nemzetiszocializmusnak különösen nagy vonzóerőt kölcsönzött az a tulajdonsága, hogy a marxizmus nemzetköziségével ellentétben, nemzeti köntösben jelentkezett. Ilyenformán, míg egyrészt az elégedetlen alsóbb néposztályokat a szociális forradalom igéretével nyerte meg, a középosztály, s különösen az értelmiségi ifjúság körében hangos antibolsevista, antiszemita és főleg « mélymagyar » nacionalista szólamaival hódított. Ennek folytán sokan a kivülállók közül is inkább csak fokozati különbséget láttak a nemzetiszocialista ideológia és az uralmon lévő ellenforradalmi Horthy rendszer « szegedi gondolata » között, s nem ismerték fel a veszélyt, illetve túl könnyedén vették azt (11). Az ellenállást még külön is hátráltatta az a tény, hogy a magyar nemzetiszocialista mozgalmak egy rendkívül fontos pontban eltértek német prototípusuktól; míg az a kereszténység elvetésével valami ősgermán mondákból és Rosenberg Alfréd vér és faj mítoszából összekotyvasztott « német vallást » igyekezett a németségre ráerőszakolni, a magyar szélsőjobb — elenyésző kivételtől eltekintve — hangsúlyozottan « kereszténynek » vallotta magát. A különböző magyarországi nemzetiszocialista pártok programjaikban a keresztény egyházakat nemcsak nem támadták, hanem épp ellenkezőleg, a vallás és a keresztény erkölcs feltétlen védelmét igérték és az egyházaknak az új rendben fontos szerepet szántak (12). Szálasi Ferenc, aki 1938 után a nyilasmozga-

---

(11) Almásy József a *Jelenkor* katolikus hetilapban « A magyar katolicizmus útjáról » írt cikksorozatában óvott attól az « optikai csalódástól », mely « a tradicionális magyar nacionalizmus és az új totális nacionalizmus között csak graduális különbséget lát. » A cikkzorozat ismertetése a fenti idézettel a *Katolikus Szemle* LIII, évf. (1939) 669. oldalán « A katolikus politika feladatai » címmel.

(12) Így például Szálasi előfutára, Meskó Zoltán 1933 májusában megjelent « *Mit akarunk?* » *a Nemzeti Szocialista Földműves- és Munkáspárt programjá*-ban kiemelte, hogy az ő nemzetiszocialista pártja « a valláserkölcsi világnézet és a pozitív kereszténység alapján áll. Követeli a vallásellenes agitáció szigorú üldözését és minden dolgozó magyar vallásos érzelmének fokozott védelmét. » Hasonlóan egy másik nemzetiszocialista pártvezér, Festetics Sándor gróf 1934-ben megfogalmazott programjának egyik pontja így szól: « Követeljük a keresztény világfelfogás érvényesülését az állami és társadalmi élet minden terén. Követeljük a felekezeti békét a keresztény felekezetek között s az egyházak tiszteletét, jogait, tekintélyük védelmét. » Végül Szálasi Ferenc az 1935-ben kiadott *Cél és követelések* c. programnyilatkozatban, melyet a különböző jobboldali radikális pártok egyesüléséből 1937 őszén létrejött Magyar Nemzeti Szocialista Párt magává tett, kifejtette, hogy a Hungarista mozgalom három pillére közül

lomnak vezére, majd 1944 okt. 16-ától néhány hónapig mint « nemzetvezető » az ország államfője volt, mindvégig gyakorló katolikus maradt, s a keresztény Nyugatot az istentelen bolsevizmus ellen védelmező keresztesvitéz szerepében tetszelgett. A kereszténységnek ez a fitogtatása meglehetősen zavarólag hatott a hivők, sőt gyakran még a papok és lelkészek itéletére is. Tanácstalanságuk csak fokozódott, mikor egyes püspökök, papok, lelkészek és hitvalló világiak, szóban vagy irásban felszólaltak a szélsőjobb által üzött féktelen antiszemita izgatás ellen, s azt kereszténytelennek bélyegezték. Hát nem éppen a keresztény egyházak hadakoztak a múltban leginkább a zsidók gazdasági és szellemi térfoglalása és a keresztény erkölcsre káros befolyása ellen? Nem voltak-e antiszemiták olyan kiváló keresztények, mint Prohászka püspök, a lángoló szónok, Bangha Béla jezsuita atya, vagy a reformátusok nagy vezére Ravasz László püspök? Azonban hagyjuk a zsidókérdést, ami részletesebb tárgyalást igényel, későbbre, s vizsgáljuk meg előbb azt, hogy milyen konkrét cselekedetekkel igyekeztek a magyarországi egyházak a nácizmusnak a kereszténység hitelveit alapjaiban támadó kihívását ellensúlyozni.

Mindenekelőtt meg kell említenünk, hogy a közös veszély felismerésének eredményeként a keresztény egyházakon belül létrejött az úniós mozgalom, melynek kifejezett célja volt a kereszténység közös értékeinek védelme, mind a bolsevizmus, mind a nácizmus kereszténységellenes tanai ellen. Az únió eszméjét a protestánsok kérlelhetetlen ellenfelének hírében álló harcos jezsuita, Bangha Béla, vetette fel a gróf Bethlen István és Szekfű Gyula által szerkesztett

---

az első az erkölcsi pillér, amely megköveteli, hogy « igaz istenhit és igaz krisztusszeretet egyedül és kizárólag csak igaz nemzetszeretethez és hazaszeretethez szabad hogy vezessenek, és fordítva is: igaz nemzetszeretet és hazaszeretet viszont vezessen el bennünket az igaz Krisztus s igaz Isten megismeréséhez. » Ugyanott leszögezte, hogy « a magyar nemzetiszocializmus el- és szétválaszthatatlan Krisztus tanától ». Sőt, ennél is továbbmenve Szálasi valósággal kizárólagos jogot formált magának a kereszténységhez, kijelentvén, hogy « a zsidó erkölcsi világrend gyakorlati átültetésének fegyvere a kommunizmus, viszont a krisztusi erölcsi világrend gyakorlati átültetésének fegyvere a nemzetiszocializmus. » Lásd Közi-Horváth József, « A magyarországi nemzetiszocialista pártok története, programja és jelenlegi állása », *Magyar Kultúra* 49. köt. (1938) I. félév, 48-52, 75-78, 116-117. old.; idézetek a 49., 51. és 77. oldalról. Vö. Deák idézett tanulmányát a Rogger és Weber (szerk.) *The European Right* 394. old. — A fentiek ellenére a Vatikan által 1938-ban végzett vizsgálat a magyar nemzetiszocialista (hungarista) ideológiát a kereszténység tanaival összeegyeztethetetlennek találta. Lásd Macartney *October Fifteenth,* I. köt.

előkelő *Magyar Szemle* 1937, februári számában (13). Nagy feltűnést keltő cikke mindkét oldalon lelkes visszhangra talált. Ugyanabban az évben érkezett haza Magyarországra Király Kelemen ferences barát, aki 1934 óta mint a berlini magyar kolónia lelkipásztora közvetlen közelből szemlélte a német evangélikusok « hitvalló egyházának » (*Bekennende Kirche*) hősi harcát a nácizmussal, s tanúja volt a német keresztény egyházak összefogásának. E hatások alatt lett Király atya az egységmozgalom apostola, aki számos előadásban és irásban, majd az 1942-ben megjelent könyvében, *A keresztény egyházak egysége különös tekintettel a németországi protestantizmusra*, valamint a szintén 1942-ben hercegprímási jóváhagyással megindított *Egység Útja* c. havilapjában számolt be németországi tapasztalatairól és sürgette a keresztények összefogását a náci veszély ellen (14). Végülis sem a mindkét oldalról megnyilatkozó jóakarat és készség sem a sajtóban és az úniós gyűléseken folytatott viták, vagy éppen Ravasz László református püspök és Kelemen Krizosztom pannonhalmi bencés főapát eszmecseréje a *Pester Lloyd* hasábjain, valamint szenzációt keltő találkozójuk, nem vezettek *de facto* únióhoz, vagyis a keresztény egyházak tényleges egyesüléséhez, azonban annyi eredményük mégis volt ezen egységtörekvéseknek, hogy véget vetettek a korábbi ádáz felekezeti harcoknak, s ugyanakkor tudatosították a papság és a hivők körében a keresztény vallást fenyegető veszélyt s azzal szemben az egyházak összefogásának és közös fellépésének szükségességét (15). Csak így történhetett meg példának okáért az a korábban elképzelhetetlen eset, hogy mikor a nácizmust bátran bíráló katolikus *Korunk Szavát* 1938 végén német nyomásra betiltották, a *Protestáns Szemle* kelt védelmére a betiltást kaján örömmel kommentáló *Völkischer Beobachterrel* szemben (16).

Ugyanekkor a század elején megindult, Giesswein Sándor és Prohászka Ottokár nevével fémjelezett katolikus

---

(13) « Keresztény únió? » *Magyar Szemle* XXIX. köt. (1937) 105-115. old. Protestáns részől Victor János válaszolt « Keresztény únió? », uo., XXX. köt. (1937) 5-15. old., amire ismét Bangha Bélától a viszontválasz « Még egyszer: a keresztény únió », uo., XXXI. köt. (1937) 297-308. old.

(14) Lásd Király Kelemen, *Katolikus-protestáns egységtörekvés története Magyarországon* (New Brunswick, New Jersey, Standard Press, 1965).

(15) Uo., 76-90. old.; vö. Kónya, *A magyar református egyáz*, 92. old.

(16) Lásd a « Klerikális tintakulik » c. irást a szerkesztői rovatban, *Protestáns Szemle* XLVIII. évf. (1939) 102-103. old.

szellemi reneszánsz is tovább hatott. Fáklyavivői, a piarista Schűtz Antal és Sík Sándor, a jezsuita Jánosi József és Bangha Béla, valamint Kovrig Béla szociológus és báró Brandenstein Béla filozófus, a budapesti és szegedi egyetemen, a jezsuiták budapesti rendházában szervezett Katolikus Főiskolai Tanfolyamon, valamint a Szekfű Gyula történész vezetésével tartott esztergomi nyári egyetemen, előadásaikban, szemináriumaikban, írásaikkal, művelték, nevelték a katolikus értelmiséget és óvták a divatos tévtanoktól. Brandenstein Béla és Közi Horváth József társelnőkként vállalták az 1935-ben Budapesten megalakuló Prohászka munkaközösségek vezetését, ahol őszinte és komoly munka keretében folyt az útkeresés egy valóban szociális és igaz keresztény társadalom felé. Ez az irány az Aradi Zsolt, Balla Borisz és Possonyi László szerkesztette *Korunk Szava* hasábjain hatott leginkább.

A náciellenes küzdelemben katolikus részről kétségkívül a legjelentősebb esemény XI. Pius pápának 1937 tavaszán kiadott *Mit Brennender Sorge* kezdetű enciklikája volt. Ebben az egyház feje minden diplomáciai fínomkodást mellőzve kemény szavakkal ítélte el a németországi vallásüldözést és a nácizmusnak a természettörvénybe ütköző, a keresztény hitelvekkel össze nem egyeztethető tanait.

A magyar katolikus sajtó részletesen ismertette az enciklikát (17), az Actio Catholica pedig a pápa tanítását mindenki számára hozzáférhető népies nyelven megírt *Nemzetiszínű pogányság* c. röpiratban foglalta össze. Ezt, a nemzetiszocialista világnézetnek a pápa szavaival való birálatát és elitélését tartalmazó füzetecskét, 300.000 példányban állították elő s a plébániákon, valamint a különböző katolikus egyesületek és szervezetek útján, széles körökben terjesztették (18). Még az enciklika évében jelent meg Klemm (későbbi nevén Nyéki) Kálmán, a budapesti egyetem katolikus hittudományi kara tanárának tollából a náci fajelméletnek a keresztény tanítással való szembeállítása, *Kereszténység vagy faji vallás?* címmel (19). Majd 1939-ben a vasárnapi

---

(17) Lásd pl. Közi Horváth József ismertetését a *Katolikus Szemlében,* LI. évf. (1937) 286-288. old.

(18) Nyisztor Zoltán, *Az actio catholica tíz éve* (Budapest, 1943) 29. old. Egy másik forrás szerint a példányszám több milliót ért el s még a német megszállás idején is a legnagyobb veszélyek között terjesztették. Lásd Vecsey (szerk.) *Mindszenty Okmánytár,* III, köt., 14. old.

(19) Erről a kérdésről korábban Michael von Faulhaber, későbbi müncheni bíborosérsek, híres ellenállónak Nyisztor Zoltán által ma-

rádiópredikációirol országszere ismert Bangha páter *Világnézeti válaszok* c. könyve aratott páratlan sikert, úgyhogy még az év folyamán három kiadást ért meg. Ebben a könnyen érthető, népszerű nyelvezettel írt apologetikai műben Bangha a katolikus egyház tanítását védelmezte az egyház által tévesnek minősített tanok ellen, a többi között a nácik fajról, nemzetről, államról, az egyénről és közösségről, a vallásról, stb. vallott elveivel szemben.

Közben mind a katolikus, mind a protestáns sajtó élénk figyelemmel kísérte a kül- és belpolitikai eseményeket és alkalomadtán élesen bírálták mind a német nácik, mind a magyar szélsőjobb üzelmeit.

A betiltott *Korunk Szava* katolikus hetilap hamarosan *Jelenkor* néven újra jelentkezett, s a szintén erősen katolikus szellemű *Magyar Nemzet* napilappal együtt az 1944 tavaszán bekövetkezett német megszállásig bátran küzdöttek a nácizmus szellemi mákonya ellen.

A keresztény katolikus hitnek százezrek részéről való nyílt megvallására szolgált és ezáltal a szellemi ellenállást erősítette az 1938-ban, Szent István első király halálának kilencszázados évfordulójára meghirdetett jubileum és az ugyanakkor Budapesten megrendezett XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus. A katolikusok önérzetét nagyban emelte az a nagy tisztelet, mellyel a protestáns államfő, Horthy Miklós, a pápa legátusát, Pacelli Jenő bíborost, a későbbi XII. Pius pápát, fogadta s a királyi palotában vendégül látta. A kormányzó katolikus neje a vallási szertartásokon mindvégig példaadó áhitattal vett részt, s ugyanúgy Imrédy Béla miniszterelnök és kormányának katolikus tagjai. Ugyanekkor lehetetlen volt észre nem venni, hogy e fényes ünnepségekre minden földrészről Budapestre sereglő egyházi méltóságok és zarándokok soraiból hiányoztak a németországi, s a kevéssel előbb annektált Ausztriából, a meghívottak. Úgyszintén fájóan kellemetlenül hatott, hogy a pápai legátus záróbeszédét, melyet a zuhogó eső miatt a rádió stúdiójában mondott el, Európa adói közül egyedül a német (és osztrák) állomások nem voltak hajlandók közvetíteni. Pedig Pacelli bíboros ez alkalommal németül keszélt. Vagy talán épp ez lenne a magyarázata a visszautasításnak?

Az Anschluss sikerétől vérszemet kapott, mind merészebben hangoskodó szélsőjobb megrendszabályozására 1938 tavaszán Imrédy megtiltotta a katonáknak és közalkalma-

---

gyarra fordított munkájából, *Zsidóság, kereszténység, germánság* (Budapest, 1934) szerezhetett tudomást a csak magyarul olvasó közönség.

zottaknak a párttagságot és bárminemű részvételt a pártpolitikában, a magyar nemzetiszocialista mozgalomnak ekkor már vitathatatlanul legnépszerűbb vezérét, Szálasi Ferencet pedig börtönbe záratta. A nyugati demokráciáknak müncheni megalázkodása azonban Imrédyt addigi anglofil és németellenes politikájának megváltoztatására indította, ami megnyilvánult belpolitikájának is erősen jobbra tolódásában. Éppen ezért Horthy 1939 februárjában lemondásra kényszerítette őt, utódjának gróf Teleki Pált, a nácizmus kérlelhetlen ellenfelét választva. Teleki az egész országot átszövő titkos ellenállási mozgalmat szervezett, amit ő « szellemi honvédelemnek » nevezett (20). Ebben a keresztény egyházak vezetői kivétel nélkül résztvettek. Papjaik és lelkészeik az iranyításuk alatt álló különböző intézmények és mozgalmak útján — az EMSzO, KALOT, Soli Deo Gloria, Cserkészszövetség, stb. — igyekeztek az ifjúságot és a széles néptömegeket a nemes felfogású miniszterelnök szándékai értelmében és elgondolása szerint a valódi keresztény és magyar világszemléletre ránevelni. Mi sem jellemzőbb az akkori viszonyokra ,a kis Magyarország önállóságának illuzórikus voltára, mint az a tény, hogy a miniszterelnök által kezdeményezett és tőle személyesen irányított « nemzetpolitikai szolgálatnak » a miniszterelnökség palotájában elhelyezett titkársága csak fedőnév leple alatt működhetett, a náciellenes röpiratokat, valamint a mozgalom rendszeresen kiadott értesítőjét pedig titkos nyomdában kellett előállítani és titokban terjeszteni. Nem egyszer megtörtént az az anomália, hogy a miniszterelnökségről származó « felforgató » írásokat a belügyminisztérium szervei, elsősorban a megyei hatóságok, elkobozták s terjesztőik ellen bűnvádi eljárást indítottak.

Gróf Teleki Pál tragikus halálával az ő központilag irányított « szellemi honvédelme » is megszűnt, titkársága feloszlott (21). Pedig ekkor, különösen Magyarországnak a né-

---

(20) Lásd Macartney, *October Fifteenth*, I. köt., 354. old.; valamint Kovrig Béla, szerk., *Magyar Társadalompolitika*, 3 kötet (Kolozsvár, M. Kir, Ferenc József-Tudományegyetem Társadalompolitikai Intézet, 1944) II. köt., 147-183. old.

(21) Teleki önkezével vetett véget életének 1941 április 2.-án, mivel nem tudta megakadályozni a Jugoszlávia ellen felvonuló német haderőknek az országba való behatolását s emiatt a nyugati demokráciák Magyarország ellen fordulását. Élete feláldozásával hazája súlyos helyzetét kívánta a külvilág felé dramatizálni. Lásd Macartney, *October Fifteenth*, I. köt., 474-490. old. Az általa szervezett « nemzetpolitikai szolgálat » titkárságának Bárdossy által elrendelt feloszlatása, uo., II. köt., 14. old.

metek oldalán történt hadbalépése után, a felvilágosításra és szellemi ellenállásra nagyobb szükség volt mint valaha. Ennek felismerése indította Ullein-Reviczky Antalt, a külügyminisztérium magasrangú tisztviselőjét s későbbi stockholmi követet arra, hogy egy személyes kontaktusokon alapuló ellenállási kört szervezzen, melynek vezetésére felkérte a kormányzó fiát s későbbi helyettesét, Horthy Istvánt. A meghívott munkatársak között első helyen szerepelt Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás, továbbá Ravasz László református, Raffay Sándor evangélikus püspökök, valamint az alsóbb néposztályok körében népszerű ferences barátoknak provinciálisa. Az egyházi vezetők feladata elsősorban az alsópapságon keresztül a nép, s főleg az ifjúságnak, keresztényi magyar, tehát náciellenes irányban való kioktatása volt. Ezt a feladatot a fent nevezettek Ullein-Reviczky tanúsága szerint készségesen vállalták (22).

Kállay Miklós, aki kétéves miniszterelnöksége alatt (1942-44) azon dolgozott, hogy az országot kiszabadítsa a németek halálos öleléséből, s a hadviselésből visszavezesse a semlegesség állapotába, szintén a legnagyobb elismeréssel szól az egyházaknak a nácizmussal szembeni ellenállásáról. Ő a katolikus főpapságot azok közé sorolja, akik őt szűntelen a németek elleni erősebb kiállásra buzdították (23). A parlament felsőházáról szólva pedig kiemeli, hogy mind a katolikus, mind a protestáns egyházi vezetők — az utóbbiak között elsősorban Ravasz László református püspök — a legbátrabban szálltak szembe a nemzetiszocialista és antiszemita izgatással (24).

A háborús években a jobboldal részéről ismételten megkísérelték a különböző világnézeteket valló társadalmi szervezeteknek egyesítését a nemzeti egység és összefogás nevében. Vagyis fasiszta és német példára egyetlenegy szervezetbe kívánták besorozni az egyetemi ifjúságot, egy másikba a munkásságot, s ismét másikba a parasztságot, és így tovább. Ez természetesen az EMSzO, KALOT, Soli Deo Gloria, és egyéb vallásos jellegű tömegszervezetek, és ugyancsak az egyházakkal szorosan együttműködő Cserkészszövetség, felszámolását és a jobboldali ideológia monopóliumra jutását jelentette volna. Ezek a törekvések azonban az egyházak ellenállásán meghiúsúltak. Mikor pedig az ifjúság katonai

---

(22) Lásd Antal Ullein-Reviczky, *Guerre Allemande Paix Russe; Le Drame Hongrois* (Neuchâtel, Editions de la Baconnière, 1947) 124-125. old.

(23) Kállay, *Hungarian Premier*, 254. old.

(24) Uo., 267. old.

kiképzésére felállították a levente intézményt, az egyházak kiharcolták, hogy a tábori lelkészséghez hasonlóan megszervezhessék a levente lelkészi állásokat s ezeken keresztül igyekeztek az ifjúság lelkében ellensúlyozni az egyoldalú szélsőjobboldali befolyást, amit a leventeoktatók és katonai kiképzők jelentős része képviselt (25).

Magyarország németajkú vidékein az egyházak szívós küzdelmet vivtak a Volksbund visszanémetesítő és náci propagandája ellen a magyarság és kereszténység fennmaradásáért. A Harmadik Birodalom nyomására a hatóságok németnyelvű iskolák felállítását szorgalmazták olyan községekben is, ahol a szülők többsége a magyar tannyelv mellett szavazott. Ahol nem volt megfelelő németajku tanerő, oda Németországból hoztak tanítót, természetesen hétpróbás nácit. Serédi hercegprímás és a többi egyházi hatóságok a végsőkig ellenálltak ezeknek a törekvéseknek és sok esetben sikerült is megmenteniük a németnyelvű községek iskoláinak hitfelekezeti és magyar jellegét (26). A féktelen pángermán és náci propaganda elsősorban a Dunántúlon sűrű településekben élő népi németekre hatott. Ennek ellensúlyozására Teleki 1939-ben Pehm József zalaegerszegi plébánost kérte fel, aki szóban és írásban, elsősorban az általa alapított nyomdában készített röpiratokkal, harcolt a nácizmus ellen (27). Pehm a németimádat tetőfokán,, 1941-ben németesen hangzó nevét Mindszentyre változtatta, ahogy őt ma az egész világ ismeri. Akkor, mikor a korábban magyar

---

(25) Lásd Beresztóczy Miklós, « A magyar katolicizmus harca a nemzetiszocializmus ellen » a Meszlényi Antal által szerkesztett *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* c. műben (Budapest, Szent István Társulat, 1947) 12-13. old. — Gabriel Adriányi, *Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895-1945* (Mainz; v. Hase & Koehler Verlag, 1974) 154-155 o., közli Dietrich von Jagow birodalmi követnek 1942 június 23-án kelt jelentését Berlinbe, melyből kitűnik, hogy mennyire nem tetszett a németeknek a leventék országos főparancsnokának, Béldy Alajos altábornagynak hitvalló katolikussága, valamint a levente-intézmény és az egyházak, elsősorban a katolikus egyház között kiépült kapcsolatok. Ugyancsak ezt a szoros viszonyt tárgyalja, természetesen szintén negatív értékeléssel, egy nemrég megjelent hazai tanulmány, Gergely Ferenc, « A katolikus egyház és a leventeintézmény (1939-1945) » *Világosság*, XI/10. (1978 október) 649-656 o.

(26) Lásd Beresztóczynak fentebb idézett tanulmányát.

(27) Sigismund Mihalovics, *Mindszenty, Ungarn, Europa. Ein Zeugenbericht* (Karlsruhe; Badenia Verlag, 1949) 65. old. Vö., Josef Közi Horvath, « Mindszenty im öffentlichen Leben » a Josef Vecsey által szerkesztett *Kardinal Mindszenty* (München, Donau Verlag, 1962) c. kötetben, 159-160. old.

nevet felvett svábok tömegesen németesítették vissza neveiket, ez a névmagyarosítás kiállást és hitvallást jelentett.

Végül szólnunk kell itt a katolikus szellemi ellenállás egyik legjelentősebb irodalmi termékéről, az 1941-ben napvilágot látott *Katolikus írók új magyar kalauzáról* (28). Maga a cím az ellenreformáció nagy katolikus hitvédőjére, Pázmány Péter bíborosra utal, akinek *Az igazságra vezérlő kalauza* a reformáció idején a hitelvek terén uralkodó zűrzavarban nyújtott útmutatást. A szerkesztő Almásy József előszava szerint a kötet irói Pázmányhoz hasonlóan kívántak « kalauzok » lenni, vagyis a katolikus híveknek megmutatni a modern kor eszmei zűrzavarából kivezető helyes utat. A vaskos kötetben a magyar katolicizmus szellemi elitje, papok és világiak, tizenkét tanulmányban tárták olvasóik elé a kor általános problémáit s fejtették ki azokkal kapcsolatban az egyház állásfoglalását. A könyv témaköre átfogó és változatos. Elismert szakértők tárgyalják az « Irodalom és katolicizmus » (Sík Sándor), a « Modern egyházmüvészet Magyarországon » (Somogyi Antal), az « Egyházi zene és modern lélek » (Werner Alajos), valamint a « Magyar katolikus történetfelfogás » (Szekfű Gyula) kérdéseit. Több tanulmány foglalkozik az ember, társadalom, és az egyház viszonyával, így « A modern ember lelki életének problémái » (Tiefenthaler József), « Család és nevelés » (Marczell Mihály), « Ifjúságunk és az egyház » (Péterffy Gedeon), « A keresztény szociális reform » (Cavallier József). *A Kalauz* legfontosabb részei azonban azok a fejezetek, melyekben az írók az isteni kinyilatkoztatás és a keresztény bölcselet kifejtésével a katolikus világnézetet kívánják a divatos téveszméktől világosan elhatárolni és a katolikus politikának helyes irányt szabni. Ebbe a csoportba tartoznak « Szólott az Úr » (Ijjas József), « Korunk bölcselete » (Kecskés Pál), « A természetjog rendező szerepe » (Horváth Sándor), « Az igazság birodalma és az ember » (Erdey Ferenc), « Vallás és faj » (Nyéki Kálmán) (29), « Politika és erkölcs » (Ibrányi Ferenc), « A magyar katolikus politika alapjai » (Almásy József).

---

(28) Almásy József (szerk.), *Katolikus írók új magyar kalauza* (Budapest; Ardói Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, 1941).

(29) E tanulmány több, mint ötszáz oldalra bővítve könyvalakban is megjelent: Nyéki Kálmán, *Vallás és faj* (Budapest, Szent István Társulat, 1941). Protestáns részről Vasady Béla református teológiai tanár szállt szembe a náci fajelmélettel. Lásd Bíró Sándor és mások, *A magyar református egyház története* (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1949) 500, old.

A fenti tanulmányok közül külön ki kell emelnünk mint terjedelemben és tudományos fajsúlyát tekintve a legjelentősebbet, Horváth Sándor egyetemi tanárnak a természetjogról szóló hetven oldalas írását, melyben az európaszerte ismert tudós (30) a tomista filozófia fegyvereivel száll szembe a totális állammal és annak követeléseivel. Továbbá kiemelendő Erdey Ferenc tanulmánya, melyben a náci fajelmélet bibliáját, Rosenberg Alfréd *Der Mythus des XX. Jahrhunderts* c. hirhedt művét bírálja. Nyéki Kálmán cikke viszont J. W. Hauer tűbingeni egyetemi tanár által propagált faj- és vérimádatra épitett « germán vallást » vizsgálja, kimutatva annak összeférhetetlenségét a keresztény tanítással. Figyelemreméltó Almási József cikke, melyben a magyar katolikus politika felett gyakorol kritikát, de ugyanakkor útmutatást is nyújt egy igazabb jövő felé. Ugyanő, kevéssel a *Kalauz* megjelenése után egy feltűnést keltő kis könyvben (31) a tizparancsolat mércéjét alkalmazva a magyar közéletre, a sokat hangoztatott « keresztény magyar politika » máza alatt bizony kevés igazi keresztény lelkületet és cselekvést talál. Az ótestamentumi próféták nyomán Almásy nemcsak az Úr tilalmainak áthágását ostorozza, hanem mindjárt az isteni parancsoknak a jövőben hűségesebb követésére is serkent. Könyvében egy olyan kereszténvi politikának körvonalait rajzolja meg, mely istenhittel és emberszeretettel a társadalom javát az egyén méltóságának és szabadságának feláldozása nélkül keresi, s amelynek szilárd alapjai az igazságosság és igazmondás.

Kérdés, hányan olvasták a fentebb felsorolt, s hozzájuk hasonló, írásokat, s volt-e hatásuk? Válaszolni erre nem tudunk. Itt csupán azt kíséreltük meg bemutatni, hogy a nácizmus kihívása nem maradt válasz nélkül: volt szellemi ellenállás Magyarországon, voltak politikusok, papok, írók, és tudósok, akik nemzetnevelői felelősségük tudatában szembeszálltak a barna pogányság mindent elsöpörni látszó áradatával, és szóban és írásban felvették a harcot annak propagandahadjáratával. Akinek füle volt a hallásra és szeme volt az olvasásra, az előtt a nácizmust elitélő keresztény tanítás nem maradhatott rejtve.

---

(30) Horváthnak, aki több éven át a svájci Fribourg egyetemén, maid pedig Grazban tanított, különösen a tulajdonjogról vallott, Szent Tamáson alapuló felfogása, amit *Eigentumsrecht nach dem hl. Thomas von Aquin* (Graz, 1929) c. művében fejtett ki, gyakorolt nagy hatást a katolikus szociális tanításra, mindenek előtt Németországban és Ausztriában.

(31) Almásy József, *A tízparancsolat a közéletben* (Budapest, Arkádia Könyvkiadó, 1942).

A KATOLIKUS SZOCIÁLIS NÉPMOZGALOM MEGALAKULÁSA ÉS CÉLKITŰZÉSEI

A második világháború alatt, de különösen 1944 tavaszától a német katonai megszállással tetőfokra hágó zsidóüldözés hónapjaiban, a keresztény egyházak vezetői és a hívek ezrei heroikus és önfeláldozó embermentést végeztek. Elsősorban nekik köszönhető a deportálások leállítása s tízezrek megmenekülése a biztos halálból. E hőskölteménynek beillő igaz történetet, mellyel sajnos a hazai történetírás alig foglalkozik, egy másik tanulmányban kívánom bemutatni. Ebben, és a Katolikus Szemle következő számában megjelenő cikkemben azt a szintén agyonhallgatott katolikus társadalmi és politikai szervezkedést ismertetem, mely szerves részét képezte a mindenféle totális pártot és államhatalmat visszautasító, faj- és osztálygyűlöletet nem ismerő, demokratikus ellenállásnak.

Magyarországon a lengyel, jugoszláv, vagy francia ellenálláshoz mérhető fegyveres tömegmozgalom nem volt. A nyilasuralom idején a deportálások újrafelvétele és a főváros ifjúságának nyugatra hurcolása ellen végrehajtott szórványos szabotázsakcióktól eltekintve (1), hazánkban az ellenállók mindvégig inkább eszmei és pedagógiai fegyverekkel harcoltak a nácizmus mételye ellen. Ezt a « szellemi ellenállást » még gróf Teleki Pál, a mártírhalált halt miniszterelnök szervezte « fölülről ». A miniszterelnöki palota tőszomszédságában 1939 és 1941 között az ő védnöksége alatt egy ún. « nemzetvédelmi osztály » működött, melynek feladata volt a magyar társadalmat nemzeti és keresztény eszmékkel felvértezni a nagynémet befolyás és náci propaganda ellen. Ebbe a « szellemi ellenállásba » kapcsolódtak be az egyházak is, szószékről és iskoláikban, előadásokon és sajtójukban, szűntelenül ostorozva a nácizmus újpogány és embertelen eszméit és gyakorlatát.

Teleki utóda, a németekkel inkább együttműködő Bárdossy László miniszterelnöksége idején a baloldali ellenzék, a nemzet függetlenségéért aggódó pártonkívüli értelmiségiekkel együtt, létrehozta az ún. « Történelmi Emlékbi-

(1) Erre vonatkozóan érdekes adatokat közöl Benkő Zoltán, « Fejezetek az ifjúsági ellenállás történetéből », *Új Látóhatár* XXIV. évf. 2 sz. (1973 május) 142-153 old.

zottságot », mely felhívással fordult a nemzethez, hogy « gyűjtse össze azokat az adatokat és okmányokat, melyek Magyarország függetlenségi harcának örök emlékeit képezik » (2). Hogy e felhívásnak éle a németek ellen irányult, azt mindenki megértette. Mikor azután 1942 márciusában Kállay Miklós vette át a kormány rúdját, az ellenállás és a kormánypolitika ismét találkozott. A következő két évben, akárcsak Teleki idején, Magyarországon nem partizánok, vagy *maquik* viselték a harcot Németország ellen, hanem a miniszterelnök és belügyminisztere, a nyilasok vaskezű fékentartója, Keresztes-Fischer Ferenc. Tették pedig ezt az államfő, vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó tudtával, sőt egyenes utasitására (3).

A kormányhatalmat gyakorlók ellenállása azonban, bár véghetetlenül fontosabb és hatásosabb volt az ellenzéki pártok és értelmiségiek hangzatos szólamainál, egy súlyos hibában szenvedett, tudniillik semmi pozitívumot nem tartalmazott a jövőre nézve. Horthy, Kállay, Keresztes-Fischer, Lakatos, s a többiek fő feladatuknak tartották az országot nagyobb vérontás és rombolás kockázata nélkül kivonni a háborúból, éspedig a nyugati szövetségesek oldalán. Ami azután jön, arra már nem adtak programot, feltehetően azt remélve, hogy — kisebb változásoktól eltekintve — minden marad a régiben. Velük szemben az « alulról » szervezkedő ellenállás, mely ugyan a kormánynak a háborúból való kiugrásra irányuló erőfeszítéseit szívvel-lélekkel támogatta és — a kommunisták kivételével — egyetértett vele abban is, hogy ez a nyugati hatalmak felé történjen, ugyanakkor azonban az ország politikai, gazdasági és társadalmi rendjében gyökeres változásokat kívánt s a földalatti ellenállás idejét azok előkészítésére használta fel. Közgazdászok, írók, szociológusok vitáztak, pártok alakultak, a régiek újra szervezkedtek, programok születtek, s megindult a sokszor késhegyig menő csata a pozicióért az egyes pártokon belül, s ugyancsak a pártok egymáshoz való viszonyát illetőleg. A

---

(2) Lásd C. A. Macartney, *October Fifteenth; A History of Modern Hungary*, 2 vols. (The Edinburgh University Press, 1956) II. köt., 79 old. A felhívás teljes szövegét közli a Hazafias Népfront Országos Tanácsa kiadásában megjelent *A Magyar Népfront Története; Dokumentumok (1935-1976)* 2 kötet (Budapest; Kossuth Könyvkiadó, 1977) I. köt., 307-308 old. Az aláírók között több prominens katolikus is szerepelt, így Szekfű Gyula professzor, a neves történész, valamint Barankovics István lapszerkesztő.

(3) Lásd Stephen D. Kertesz, *Diplomacy in a Whirlpool; Hungary between Nazi Germany and Soviet Russia* (Notre Dame, Ind.; University of Notre Dame Press, 1953), 57-63 old.; Macartney, *Id. mű*, I. köt., 379 old; II. köt. 313-314; 364-366; 383-384; 457 old.

német megszállás és a *Gestapo* megjelenése annyiban hozott változást, hogy a tanácskozások a kedélyes budapesti kávéházak helyett most már magánlakásokban, illetve börtöncellákban folytatódtak.

Nemcsak a hagyományos ellenzék, mint a szociáldemokraták, vagy a kisgazdapártiak készültek az ellenállásra és a háború utáni szerepükre, hanem a katolikus politikusoknak és aktivistáknak az a haladóbb része is, akik fokozódó aggodalommal nézték a Kereszténypárt elöregedését és a Kormánypárttal való szoros kapcsolatát. A háború folyamán mind több és több egyházi és világi katolikusban érlelődött meg az a meggyőződés, hogy a neo-barokk Horthy világnak alkonyodik már, s ha az egyház szerepet kíván játszani a háború után, akkor előbb magát kell megreformálnia; a feudális kölöncöket elvetve modern szociális programmal a kezében, megifjodva kell az új, demokratikus világ küzdőterére lépnie (4). Ennek a felfogásnak képviselői 1943 augusztus 26.-án titkos konferenciára gyűltek össze a győri püspöki palotában (5). A báró Apor Vilmos győri püspök elnöklete alatt folyó értekezleten jelen voltak a Katolikus Akciónak, valamint a katolikus társadalmi mozgalmaknak (KALOT, EMSZO, stb.) vezetői (6). Mind a huszonhárom résztvevő kivétel nélkül egyetértett abban, hogy Németország katonai veresége már csak rövid idő kérdése lehet, ami viszont Magyarországra nézve is történelmi fordulót jelent. Megállapították, hogy az egyház vezetése alatt álló társadalmi tömegmozgalmak, elsősorban a KALOT és az EMSZO hatalmas potenciális erőt képviselnek (7). Ahhoz a-

---

(4) Ezt a gondolatot fejezte ki « néhány független embernek, arisztokratának és egyetemi tanárnak, meg néhány katolikus társulat férfi és női vezetőjének memoranduma » melyet Serédi Jusztinián hercegprímáshoz intéztek. Lásd Szekfű Gyula, *Forradalom után* (Budapest; Cserépfalvi, 1947) 98-99 old. A memorandum értelmi szerzője Almásy József, a társadalmi és politikai problémák iránt fogékony szellemű fiatal pap volt. (Barankovics István közlése).

(5) A katolikus ellenállásnak az alábbiakban következő leírását — hacsak másként nem jelzem — néhai Kovrig Béla professzornak « Christian Democratic and Social Reform Movements in Hungary » c. 1961-ben írt kiadatlan kéziratából merítem.

(6) Ugyancsak jelen volt a katolikus mozgalmakban fáradhatatlanul buzgólkodó Mindszenty József zalaegerszegi apátplébános is, akit XII. Pius pápa a következő évben a veszprémi püspöki székbe, majd alig egy év mulva az esztergomi érsek-prímási méltóságba emelt.

(7) KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete) Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm jezsuita atyák által 1936-ban Szegeden létrehozott katolikus agrárifjúsági mozgalom, mely a '40-es

zonban, hogy a krisztusi erkölcsi elvek és a pápák szociális tanai érvényre jussanak, koncentrált politikai akcióra van szükség, amire a Kereszténypárt többé nem alkalmas. Ezért többen egy új tömegpárt megalakítását javasolták. Ennek megvalósítása a Kereszténypártra kimondott halálos ítélettel lett volna egyenlő, mivel a püspöki kar két riválisi katolikus pártról hallani sem akart. Viszont a Kereszténypártot vezetője, gróf Zichy János és más buzgó katolikus tagjai érdemeire való tekintettel a püspökök nem voltak hajlandók elejteni, így a pártalakításról egyelőre le kellett mondani. Helyette a konferencia elhatározta a katolikus szervezetek és mozgalmak egy föderációba való egyesítését Katolikus Szociális Népmozgalom néven. Ennek lelki vezetését és pártfogását Apor püspök vállalta, míg világi elnökéül Kovrig Béla szociológust, a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem rektorát választották meg. A mozgalom lelke, szellemi vezére Kerkai Jenő S. J. volt, a KALOT egyik alapítója, aki azonban hivatalt nem vállalt. A mozgalom ideológiai programjának a katolikus szociális tanítás alapján való kidolgozására a győri konferencia Kovrig professzort kérte fel. Mire ezzel ő elkészült 1944 májusában, az ország már német megszállás alatt volt. Igy a *Magyar társadalompolitika* címen három kötetben kifejtett eszmék és tervek titkos nyomdában jelenhettek csak meg s ugyancsak titokban kellett azt országszerte terjeszteni (8). Az alábbiakban megkíséreljük röviden összefoglalni e több, mint hatszáz oldalra terjedő műnek főbb gondolatait.

Az első kötetben Kovrig professzor a Jacques Maritain által megfogalmazott theocentrikus « integrális humanizmus » eszméiből kiindulva (9) a magyar társadalom egészét felölelő társadalompolitika tervrajzát nyújtja. Bevezetőben kifejti, hogy az elmúlt idők tanúsága szerint a háború megrázkódtatásai a társadalom forradalmi átalakulásához vezetnek. Magyarország Európa szerves része, jövője elválaszthatatlan

---

évek elején 3,500 helyi szervezetben félmilliós taglétszámmal, húsz népi kollégiummal, nemcsak Magyarország, hanem Európa legerősebb agrármozgalma volt. — A katolikus társadalmi mozgalmak kitűnő elemzését nyújtja Vida István « Keresztények a magyar közéletben » *Katolikus Szemle*, XXX. (1978) 3. sz., 200-224 old.

EMSZO (Egyházközségi Munkásszakosztály) Frész József és Varga László, S.J., irányítása alatt 1935 és 1945 között működő katolikus munkásmozgalom, 413 csoportban kb. 15.000 taggal (1940-es adat).

(8) Kovrig Béla, szerk., *Magyar társadalompolitika*, 3 kötet, (Kolozsvár; M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Társadalompolitikai Intézet, 1944).

(9) *Humanisme Intégral. Problèmes temporels et spirituels d'une nouvelle Chrétienté* (Paris; Aubier, 1936).

tatlanul egybe van kapcsolva Európa szellemi és gazdasági újjáépítésével. A középkor egységes keresztény kultúráját felváltó nacionalista világszemlélet s a velejáró önző nacionalizmus és kapitalista gazdasági rendszer csődbe jutott, a két világháború botrányával végleg hitelét veszítette. Európa lelki egységének helyreállítása csak úgy valósítható meg, hogyha a kereszténység örökérvényű elvei újra érvényre jutnak az emberi gondolkodásban és a közéletben. A keresztény világfelfogásban az ember és a társadalom nem öncélú, hanem Isten dicsőségére teremtetett. A teremtés és megváltás révén nyert az ember igazi méltóságot és szabadságot. Ez az emberi méltóság egyenlő mindenkire nézve, faj, szín, nem, nemzet, vallás és minden egyéb megkülönböztetés nélkül. Ugyancsak egyenlően megilletnek mindenkit az alapvető emberi jogok. Az ember egyéni szabadságát és jogait azonban a közösség javának sérelme nélkül kell gyakorolnia.

Az egyén bizonyos közösségeken, nagyobb egyedeken keresztül kapcsolódik bele az emberiség világot átfogó nagy közösségébe. Ezek egyik legfontosabbika a nemzet. Kovrig idézi gróf Széchenyi István meghatározását *Hitel* című művéből: « A nemzet oly erkölcsi test, mely az emberiségnek alkotó része és ama lépcsők egyike, melyeken az emberi nem mind magasabbra emelkedhetik véghivatása, a tökéletesülés felé ». A magyar nemzet e hivatását úgy tudja betölteni, ha a Kárpátok medencéjében egy példásan harmonikus társadalom kiépitésére törekszik, melyben az igazságosság, a felebaráti szeretet, az öregekről, árvákról, gyengékről való gondoskodás egy ideálisan szociális államrend keretében a népesség legfőbb javát szolgálja, vagyis a közösség minden egyes tagjának lehetővé teszi összes képességeinek és erényeinek legteljesebb kifejlesztését s ezáltal a legnagyobb tökéletességre jutását. Ez Isten akarata és rendelése, hogy ezáltal végre uralomra jusson a Széchenyitől oly hőn óhajtott « Erény » az általa oly keserűen meglátott « nagy magyar parlagon » (10).

A magyar valóság azonban, vagyis az az alap, amire az ideális új rendnek kell felépülnie, épp oly kiábrándító 1943-ban, mint kerek száz évvel előbb, Széchenyi korában. Az ország nemzetileg nem homogén (11), társadalmi rétegződésében pedig súlyos eltolódások vannak. A felső osztályok-

---

(10) Kovrig, *Magyar társadalompolitika,* 1-42 old.

(11) A két bécsi döntés (1938 és 1940), valamint Kárpátalja (1939) és a Délvidék (1941) visszafoglalása következtében a könyv írásakor, vagyis 1943/44-ben, az országnak ismét jelentős szlovák, rutén, román, szerb, horvát és német kisebbségei voltak.

hoz tartozóknál csak a történelmi név, a földbirtok nagysága, a vagyon számít — kevés kivételtől eltekintve — hiányzik belőlük a munkaszeretet és a felelősségtudat. Nyugati értelemben vett középosztály, anyagilag független önálló polgárság, alig van Magyarországon. A tisztviselők, tanárok, katonatisztek, s a többi réteg, akik a magyar középosztály zömét alkotják, tulajdonképpen fizetésből élő alkalmazottak. Az ország összlakosságának 62 százaléka függ vagy az államtól, vagy egyéb munkaadótól, vagyis önálló vállalkozás ill. vagyon hiányában teljesen fizetésére van utalva. Az ország tőkeszegény, tőkeképződése csekély. Kerek öt millióra tehető azok száma, akik éppenhogy tengődnek nagy szegénységben máról-holnapra (12). A mezőgazdaságból élő nép óriási hányada nem önálló, hanem bérmunkás, éspedig nemcsak a cselédek, és napszámosok, hanem a törpebirtokosok is, akik aprócska földjük terméshozamából képtelenek megélni (13). Az összlakosság 21.4 százaléka tartozik ebbe a kategóriába, ami hallatlanul magas szám Európa többi országához képest (14). Ugyanakkor az ipari munkásság jórésze a proletár sorba süllyedt (15).

A súlyosan beteg magyar társadalom kórképének ilyetén való megrajzolása után Kovrig az orvoslás hatékony módját egyrészt az egyes társadalmi rétegek arányosításának előmozdításában, különösen a példátlanul nagyszámú mezőgazdasági munkásság földhöz, illetve az iparban való elhelyezéshez való juttatásában, másrészt egy minden addiginál erőteljesebb s mindenkire kiterjedő szociálpolitikában látja (16). Ennek a szociálpolitikának elsőrendű feladata a társadalom alapsejtjét képező család védelme kell, hogy legyen. Ezt szolgálná a családi bérpótlék bevezetése, a csecsemő és anya védelme, korszerű lakásépítés, a sokgyermekes családokat házzal, kerttel, munkával ellátó ONCSA további fejlesztése, stb. De mindezen felül az államnak gondoskodnia kell az össznépesség jólétéről, tehát biztosítania kell, hogy a munkás oly munkabért kapjon, melyből családjával együtt tisztességesen megélhet, szükség esetén pedig munkanélküli segélyben részesüljön. A társadalombiztosításnak már életbeléptetett formáit, tehát a baleset-, betegség-, öregség-, özvegység-, árvaság elleni biztosítást, valamint

---

(12) 42-66 old.

(13) 66-70 old.

(14) Csehszlovákiában az arány 8.8, Jugoszláviában 7.9, Romániában 7.4, százalék, míg Bulgáriában és Európa nyugati államaiban ennél jelentősen kevesebb. (80 old.).

(15) 70-78 old.

(16) 78-120 old.

a munkanélküli segélyt növelni kell, s ki kell terjeszteni a lakosságnak eladdig nem védett ágaira, így a kisiparosokra és kereskedőkre, s mindenekelőtt a mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok millióira (17).

Hogy azonban a jóléti államnak (*welfare state*) ez az átfogó és költséges programja megvalósítható legyen a tőkeszegény és háborútól pusztított Magyarországon, elsőrangú fontosságú a nemzetgazdaság föllendítése és a nemzeti jövedelem növelése. A különböző gazdasági rendszereket szemügyre véve Kovrig elveti a kollektív tervgazdálkodás szovjetorosz mintáját, mivelhogy az megöli a kezdeményező szellemet, gúzsba köti a gazdasági életet, és a bürokratizmus parazita elburjánzásához vezet. Ugyanakkor azonban elitéli a kapitalizmust is, ahol a trösztök és monopóliumok a közjóval nem törődve, önző haszonlesésből mesterségesen felverik az árakat. Bár nincs ellene a közlekedés és egyéb közérdekű vállalatok köztulajdonba vételének, a nagyközönség lehető legjobb ellátását a magánvállalkozás és a szabadversenyt biztosító piacgazdálkodástól várja. Az államhatalomnak viszont őrködnie kell afelett, hogy a piac valóban szabad legyen, s a verseny tisztességes. Ennek érdekében a trösztök monopóliumra törekvését erélyes kézzel kell megakadályoznia. Ezen túlmenően Kovrig javasolja a gazdasági élet egészének állami ellenőrzését és bizonyos fokú irányítását (18).

A hangsúly azonban még a gazdasági vonatkozásokban is a lelki megújuláson van. Ahhoz, hogy a nemzet gazdagodjék, mindenekelőtt szükséges az egyénekben kifejleszteni a hivatástudatot és a felelősségérzetet. A munkának, különösen a fizikai munkának a magyarok körében oly általános lenézése és megvetése helyett a munka megbecsülésére kell tanítani, s a szintén nemzeti sajátosságnak számító nagylábon élés, pazarlás helyébe a tőkeképzéshez elengedhetetlen takarékosság erényét kell a lelkekbe plántálni (19).

A *Magyar társadalompolitika* második kötetében Kovrig a hivatásrendiség eszméjét fejti ki s azt a magyar viszonyokra alkalmazza (20). Atomizált korunkban, ahol a családdal a mindenható államhatalom áll közvetlenül szemben, ajánlatos, sőt szükséges az egyéneknek és családjaiknak a pápáktól ajánlott hivatásrendekbe szervezése. Ez a társadalom megújulásának és a társadalmi béke helyreállításának legtermészetesebbnek látszó s leginkább járhatónak

(17) 163-215 old.
(18) 121-162 old.
(19) 106-120 old.
(20) 216-342 old.

igérkező útja. Nem érdekközösségekről van szó csupán, hiszen nem egyedül az anyagi érdek s az azt szolgáló osztályharc, hanem az egy hivatáson belüliek hivatástudata, a foglalkoztató és a foglalkoztatottak közös érdeke a jól végzett munkának emberhez méltó megbecsülésében, a termelés mennyiségi, de főleg minőségi növelésében, a közös munkahelyen egy emberies környezet kialakításában; ennek kell azt a láthatatlan s mégis erős abroncsot kovácsolnia, ami az egy hivatásban dolgozókat lelki közösségbe egybefogja. Első az eszmény, a szellem, a hivatástudat; az anyagi haszon másodlagos. A hivatásrendek nem helyettesítenék a szakszervezeteket, azok továbbra is fennmaradnának és szolgálnák a munkások anyagi érdekvédelmét. A hivatásrendi szervezet ezen túlmenően közös keretbe foglalná a munkásokat és a munkaadókat. Az ilyen szervezkedés lehetőségének bizonyítására Kovrig példának állítja a század eleje óta sokhelyütt felállított közös egyeztető bizottságok működését, melyekben mind a munkaadók, mint a munkások részt vesznek, éspedig paritásos képviselet alapján.

A várható ellenvetésekre válaszolva Kovrig élesen elhatárolja magát az olasz fasizmustól, aminek szerinte semmi köze sincs a katolikus szociális tanításhoz (21). A korporatív államnak rosszul sikerült osztrák kísérletén okulva (22) ő a hivatásrendeket társadalmi szerveknek szánta, míg az államhatalmat az egész nemzet által választott országgyűlés és a felelős kormány gyakorolná (23). A Hivatásrendek Országos Tanácsa, melybe az egyes üzemek és egyéb helyi szervezetek választott követeket küldenek, elsősorban a különböző hivatásrendek koordinálását szolgálná, a törvényhozásban legfeljebb, mint tanácsadó testület vehetne részt (24).

---

(21) 331-336 old.

(22) 336-339 old.

(23) 295 old. Később ismét nyomatékosan megismétli, hogy « Mi nem hivatásrendi állam létesitésére törekszünk, hiszen... világosan határt vontunk a rendi államra irányuló törekvések és a társadalom keresztény értelmű, a minőség elvét érvényesiteni kivánó rendi társadalomszervezés között. Tehát nem korporativ, nem rendi államot, hanem a szerves társadalmi lét kialakulását elősegitő társadalomszervezést kivánunk, hogy létrejöhessenek a törvényhozás által meghatározott alapon jogképességgel és hatáskörrel, tehát hivatásrendként azoknak hivatásközösségei, akik foglalkozásukat misszióként fogják fel ». (338 old.).

(24) 295 old. Kovrig elgondolásában a Hivatásrendek Országos Tanácsának szerepe közel áll a második világháború után egyes nyugateurópai országokban, például Franciaországban felállitott Szociális és Gazdasági Tanácséhoz, mely szintén törvényhozó hatalom nélkül csupán tanácsadó testületként működik a törvényhozás két háza mellett.

Az államformát illetőleg Kovrig kidomborítja a monarchikus államvezetésnek a politikai élet folyamatosságát és stabilitását biztosító előnyeit, anélkül, hogy elkötelezné magát az alkotmányos királyság helyreállítása, illetve — tekintve, hogy Magyarország a könyv írásakor hivatalosan királyság volt — a trón betöltése mellett. A törvényhozással kapcsolatban bírálja a választókerületeknek szerinte « mechanisztikus » beosztását, mikor pusztán a kerület nagyságát és a népesség számát veszik figyelembe, s szabad teret engednek a pártpolitikusok demagógiájának. Gróf Teleki Pál alkotmánytervezetét követve javasolja, hogy a szavazás a jövőben a történelem folyamán kialakult szerves társadalmi egységek szerint történjék. Ilyenek egyrészt a megyék, másrészt a közös foglalkozást űző csoportok, vagyis a felállítandó hivatásrendek. Elgondolása szerint a képviselőknek mintegy 50-55 százalékát választanák területi alapon a megyékkel egybeeső választókerületekben, az országos pártok megyei jelölt listái alapján. A mandátumok 38-42 százalékát viszont a hivatásrendek, 6-8 százalékát pedig az egyetemet (főiskolát) végzettek töltenék be. A hivatásrendek választottjai a szaktudást képviselnék a parlamentben, míg az egyetemet végzettekre hárulna a szellemi világ nagyjainak, a kiváló tudósoknak és művészeknek a törvényhozó testületbe való beválasztása (25).

A hivatásrendeknek a parlamentbe juttatásával Kovrig látszólag ellentmond önmagának, hiszen néhány fejezettel előbb még azt fejtegette, hogy a hivatásrendeket kizárólag társadalmi szerveknek tekinti és nem ért egyet a korporatív állam eszméjével. E dilemmát úgy próbálja feloldani, hogy ismételten és nyomatékosan hangsúlyozza, hogy ő a teljes demokrácia híve, s javaslata egyáltalán nem irányul a népképviseleti parlamentnek valamiféle korporációs alapon szervezett törvényhozó testülettel való felcserélésére. Ellentétben a fasizmusnak, s ugyancsak az úgynevezett « funkcionális képviselet » szószólóinak felfogásával egy olyan törvényhozó testületről, mely a különböző foglalkozási ágak csúcsszerveinek kiküldötteiből állna, ő a maga részéről határozottan és félreérthetetlenül az általános, egyenlő, közvetlen és titkos szavazás mellett tör pálcát, éspedig úgy a megyék szerinti választásoknál, mint az egyes hivatásrendekre, valamint az egyetemet végzettekre jutó

Itt említjük meg, hogy a gazdasági életnek Kovrig által kívánt állami ellenőrzése és irányitása — a szabad gazdálkodás fenntartása mellett — ugyancsak a háború utáni Franciaországban valósult meg a « dirigisme » néven ismert irányitott gazdálkodással.

(25) 343-375 old.

mandátumok betöltésénél. Reformjának célja pusztán az, hogy a pártpolitikusok mellett az egyes hivatások és foglalkozási ágak is képviselve legyenek a törvényhozásban, hogy annak szaktudását, felelősségérzetét, komolyságát és a nép minden rétegét valóban képviselő jellegét emeljék. Ezek azonban szerinte részletkérdések, amikhez mereven ragaszkodni oktalanság lenne. Hogy mi a legmegfelelőbb államforma, az végeredményben függ a helytől, kortól és a körülményektől; a katolikus szociális tanítás a fő súlyt nem erre helyezi. A lényeg az igazságosság és a szeretet. A legjobb alkotmány az, mely leginkább elősegíti az « Erény » uralmát. (26).

A harmadik kötetben Cser János « A társadalom nevelése » címen a jövő kultúrpolitikai feladatairól ír (27), Tóth József pedig « A közgazdaság szociális értelmű újjáépítése » című tanulmányában a hivatásrendek szerepét vizsgálja a jövő gazdasági életében (28). A kötetnek vitathatatlanul legfontosabb és egyúttal legkonkrétebben megfogalmazott értekezése a « Szociális agrárpolitiká »-ról szól. Ennek megírására Kovrig a kiváló protestáns agrárszakértőt, Kerék Mihályt kérte fel (29).

Kerék szerint Magyarország súlyos földkérdését nem lehet egy nyakló nélkül végrehajtott mechanikus földosztással megoldani. Hiányzik hozzá nemcsak a szükséges tőke,

---

(26) Az európai katolikus állam-és társadalomelméletben a két háború között a legnagyobb fogalomzavar kétségtelenül a « rendiség » elve körül dúlt. Miután XI. Pius pápa 1931-ben kiadott *Quadragesimo Anno* c. enciklikája az új keresztény társadalmi rend kiépitésének legcélszerűbb útjaként jelölte meg a hivatásrendek felállítását, a magyar katolikusok is úgyszólván kivétel nélkül az eszme lelkes szószólói lettek. Azonban, míg egyesek a pápa elgondolását úgy értelmezték, hogy a hivatásrendek kiépitésével kívántak egyrészt a kapitalizmus kizsákmányolásának gátat vetni s ezáltal az osztályharcot kiküszöbölni, másrészt viszont a mindenható állam ellen is a hivatásrendi önkormányzatban védelmet nyujtani, mások épp ellenkezőleg a rendi államot a fasiszta típusú egypártrendszerrel azonosították és a demokrácia védelme helyett a parlamentarizmus ellen törtek. Lásd Almásy József, « Magyar hivatásrendiség? » c. cikket. [*Magyar Szemle*, XLVI. köt. (1944) 67-76 old.], melyben a szerző az utóbbi irány képviselőivel szemben épp a pápai tanitásra hivatkozva — s mellesleg a szerencsétlen kimenetelű osztrák kisérlet elrettentő példáját is az olvasó szeme elé állitva — megvédi a parlamentarizmusnak plurális demokráciát biztositó államformáját, mint a hivatásrendiség kiépitésének elengedhetetlen feltételét és legmegfelelőbb keretét.

(27) III. köt., 1-72 old.

(28) III. köt., 132-178 old.

(29) III. köt., 73-131 old.

felszerelés és tudás, de mindenek előtt hiányzik a szükséges mennyiségű termőföld. Mégha minden nagy-és középbirtokot teljesen feldarabolnának is, akkor sem lenne elég föld Magyarországon ahhoz, hogy minden rászorulónak elegendő jutna belőle. Ez nem jelenti azt, hogy a földreformot ezért teljesen ejteni kell. Számításai szerint minden nagyobb gazdasági és társadalmi megrázkódtatás nélkül mintegy 350-400.000 családot lehetne életképes családi birtokhoz juttatni (30). A kisbirtokos osztály ilyetén megerősítésével a mezőgazdasági népesség rétegeződése máris hatalmasan javulna. Ugyanakkor mindent meg kell tenni a földművelés tervszerű feljavításáért, úgy mint a vizenyős földek lecsapolása, műtrágya használata, gépesítés, istállózó állattenyésztés fejlesztése, termelőszövetkezetek előmozdítása, valamint a mezőgazdasági oktatás kiépítése, hogy ezáltal a magyar mezőgazdaság abnormálisan alacsony termésátlaga növekedjen, és így kevesebb holdon többen találjanak megélhetést. E téren igazi megoldást azonban csak az hozhat, ha egyrészt a szemesgabona termelésről áttérnek a belterjes gazdálkodásra, vagyis a jó pénzért exportálható nemes magyar gyümölcsfajták, zöldség, bor, ipari növények, takarmány termelésére és a tojás, baromfi, tej- és hústermékek előállítására, másrészt viszont egy párhuzamos iparosodási folyamattal elvonnák a nyomasztó népfölösleget a földtől. Mindez pénzt és időt igényel, Kerék azonban bízik abban, hogy egy tízéves terv keretén belül megvalósítható lenne a Németh László író által a harmincas években már a köztudatba dobott és a fiatalok körében nagy lelkesedést kiváltó « Kertmagyarország » álma. Kovriggal és Tóthtal egyetértésben Kerék is nagy súlyt helyez a családoknak házzal való ellátására. Szerinte, ha ahhoz nincs is elegendő föld, hogy minden földművelő megfelelő nagyságú birtokhoz juthasson, az már egyáltalán nem elérhetetlen cél, hogy minden családnak saját

---

(30) Ez tulajdonképpen megismétlése Kerék 1939-ben készitett földbirtokreformtervezetének, melyben 2.6 millió kat. hold mezőgazdasági terület szétosztását javasolta 370-380.000 család között, azonfelül 5-600.000 hold erdőt a nagybirtok erdőterületéből. Mindezt az elengedhetetlen minimumnak jelölte meg. Kerék Mihály, *A magyar földkérdés,* (Budapest; MEFHOSZ, 1939) 412-414 old.

Talán nem érdektelen összehasonlítanunk ezt a háború után, 1945-ben végrehajtott földreform adataival, amikor is az ezer holdnál nagyobb földbirtokokat teljes egészében kárpótlás nélkül elkobozták, a középbirtokokból pedig legfeljebb 100 holdat hagytak meg tulajdonosaiknak. Az összes, így igénybe vett földbirtok területe 5,599.645 kat. holdat tett ki. Ebből azonban csupán 3,258.738 kat. hold mezőgazdasági terület került kiosztásra 642.342 személy között. *Magyar Statisztikai Zsebkönyv,* XIV. évf. (1947) 99-100 old.

otthona legyen. Javasolja tehát a mezőgazdaságból élő és saját házzal nem rendelkező családok házhelyhez, s velejáró, legalább 300-400 négyszögöl nagyságú kerthez juttatását és házépítésükhöz segélyt.

A *Magyar társadalompolitika*ban kifejtett katolikus szociális tanításnak a gyakorlatba való átültetésére irányuló tervek természetesen az akkori, tehát 1943/44-ben fennálló helyzet figyelembevételével s a német vereségnek előrevetítésével készültek. A szerzők feltételezték, hogy az eljövendő átalakulás demokratikus lesz, vagyis a szabadságjogokat tiszteletben tartja, s ennélfogva a katolikus népmozgalomnak is meg lesz a lehetősége arra, hogy a politika nyílt porondján kellő eséllyel harcolhasson programjának megvalósításáért (31). Annak lehetőségével, hogy az országot kizárólag szovjetorosz csapatok fogják megszállni, akik a kommunistáknak túlzott előnyöket, majd pedig hatalmi monopóliumot juttatnak, még senki nem mert szembenézni (32).

---

(31) Jellemző módon a szerzők Európa újrarendezésével kapcsolatban kizárólag a nyugati demokráciák államférfiaira és közgazdászaira hivatkoztak. Kovrig tagja volt a Kállay által 1943-ban titokban felállitott békeelőkészítő bizottságnak s ilymódon a külügyminisztérium révén hozzájutott a svájci s egyéb külföldi lapokhoz, s állandóan tájékozódhatott a nyugati fejleményekről. A békeelőkészítő bizottságra nézve, lásd Kertész, *Diplomacy in a Whirlpool*, 58-59 old.

(32) A háborúból a nyugat felé való kiugrás lehetőségének illúziójához az utolsó pillanatig kétségbeesett makacssággal ragaszkodott az ország vezetősége s a lakosság nagyrésze. Szinte az utolsó órában 1944 szeptember 22-én — tehát akkor, mikor a Vörös Hadsereg már a Kárpátokon benyomulva magyar területen harcolt, mig a nyugati Szövetségesek hadjáratát a szívós német ellenállás a messze Rajnánál és az Appeninekben tartóztatta fel — Horthy az olaszországi Szövetséges haderők főhadiszállására, a Nápoly melletti Casertaba küldött repülőn egy fegyverszünetet kérő missziót, Lakatos Géza miniszterelnök pedig ugyanaznap a parlament megnyitása alkalmával mondott bemutatkozó beszédében szinte nyiltan fordult a nyugati Szövetséges Hatalmakhoz azzal a kéréssel, hogy tegyék lehetővé Magyarország részére a nyugati Szövetségesek oldalára való átállást, illetőleg az ő kezükbe való megadást. Lásd Macartney, *October Fifteenth*, II. köt., 348-352 old.. Vö. Kertész, *Diplomacy in a Whirlpool*, 64-74 old.

A KERESZTÉNY DEMOKRATA NÉPPÁRT MEGALAKULÁSA

Az 1943/44-es tél folyamán, vagyis mialatt a Katolikus Szociális Nepmozgalom az előző fejezetünkben már ismertetett programja készült, a mozgalom vezetői körében mindinkább megerősödött az a nézet, hogy az egyház érdekeinek védelmére és a mozgalom társadalompolitikai programjának megvalósításához elengedhetetlenül szükséges egy új, dinamikus, haladó szemléletű katolikus párt létrehozása. A nézetek találkoztak abban is, hogy ennek a mozgalomtól különálló, független szervezete legyen, de ugyanakkor ideológiáját és tömegbázisát a mozgalom szolgáltassa, hasonlóan az angol Labour Party-hoz, vagy akár a magyar Szociáldemokrata Párthoz, melyek a munkásmozgalom, jelesen a szakszervezetek erkölcsi és anyagi tőkéjéből éltek, s azok erejére épültek. Hogy a klerikalizmus látszatát elkerüljék, elhatározták, hogy papok nem vesznek részt a pártvezetésben. Ettől függetlenül Kerkai Jenő jezsuita atyát, a Kalot vezetőjét továbbra is a katolikus szociális mozgalom és az új párt szellemi vezérének tekintették.

A püspöki karból sikerült megnyerni Apor Vilmos győri püspököt a párt szószólójának. Hogy azután a püspök jóindulatát kiérdemeljék, ajánlására elfogadták unokaöccsét, gróf Pálffy József képviselőt a megalakítandó Keresztény Demokrata Néppárt vezérének. Minthogy Pálffy kormánypárti képviselő volt, a katolikus életben eladdig szerepet nem játszott, Apor választása kendőzetlen nepotizmusnak tűnhetett a katolikus aktivisták szemében. Hogy mégis elfogadták, annak főoka abban rejlet, hogy egyrészt Apor támogatására nélkülözhetetlenül szükségük volt, másrészt tudták, hogy a püspöki kar még Apor ajánlására sem fogadna el egy radikális újító és szociális forradalmár hírében álló egyént. Ahhoz, hogy a Zichy, Eszterházy és egyéb patinás nevű mágnáscsaládok által vezetett Kereszténypárttal szemben elnyerhessék a konzervatívabb beállítottságú főpapok támogatását is, a hasonlóan patinás Pálffy név és az Aporral való rokonság biztosítéka látszott legcélravezetőbbnek. Valószínűleg ez a megfontolás volt a döntő Győr nemeslelkű püspökének választásában, nem csupán a rokoni szeretet, hiszen neki ismernie kellett püspöktársai gondolkodását és tudhatta,

hogy mivel kell majd megküzdenie (1). A pártvezér jelölt Pálffy egyébként a harmincas éveiben járó, feddhetetlen életű, kiváló jellemű fiatalember volt, aki komolyan tekintette feladatát, és példás buzgalommal igyekezett a beléje helyezett bizalomnak és a várakozásoknak eleget tenni.

Mikor a német megszállást követően a hazafias és náciellenes elemek egymással kapcsolatot kerestek, hogy egyesült erővel hatásosabb ellenállást tudjanak kifejteni, a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt illegalitásban rejtőző vezetői gróf Pálffy József, a kiszemelt pártelnök közvetítésével meghívták a Katolikus Szociális Népmozgalmat is a Magyar Frontba tömörült ellenállásban való részvételre. Minthogy abban az illegális Kommunista Párt is részt vett « Békepárt » fedőnév alatt, katolikus részről felmerült a dilemma, hogy vajon az istentelenséget valló és tűzzel-vassal terjesztő, a vallásnak és az egyháznak megátalkodott ellenségeivel való kollaboráció erkölcsileg megengedhető-e? Nem lenne-e ez a klasszikus esete az ördög kiűzésének Belzebubbal, amitől az isteni Mester óvott? Ennek eldöntésére, valamint az ellenállással kapcsolatos egyéb problémák tisztázására Kovrig július elején titokban összehívta a mozgalom igazgatótanácsát és a tagszervezetek legfontosabb vezetőit Esztergomba, ahol Serédi hercegprimás már ezt megelőzőleg egy házat bocsátott rendelkezésére (2). Biztonsági elővigyázatból a tanácskozásokat két szinten folytatták. Napközben a kb. tizenhat meghívott a katolikus szociális politikának lehetőségeiről és célkitűzéseiről tanácskozott, készülve a nagy « fordulatra ». Ezt követte az éjjeli órakban

---

(1) Legalábbis ezt véli Kovrig Apor fő inditóokának unokaöccse kiválasztásában. Mint már a *Katolikus Szemle* legutóbbi számában megjelent tanulmányomban (14-25. old.) emlitettem, a magyarországi katolikus politika e « földalatti » szakaszának leírásában Kovrig Béla professzor *Christian Democratic and Social Reform Movements in Hungary* c. 1961-ben írt kiadatlan tanulmánya fő, sőt szinte kizárólagos forrásunk. Rajta kívül egyedül Mihálovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója, közölt értékes és megbízható adatokat e témáról *Mindszenty, Ungarn, Europa* c. könyvében (Karlsruhe, Badenia Verlag, 1949, 44-47. old.). Az általuk leírt eseményeknek mindketten nemcsak szemtanúi voltak, hanem azokban fontos szerepet is játszottak.

(2) Kovrig szerint Serédi biztosítani kívánta, hogy a katolikus mozgalmak központi igazgatósága a felszabadulás után is szabadon működhessen. Mivel a prímás 1944 tavaszán már számolt azzal, hogy az ország keleti részei szovjet megszállás alá kerülnek, azért kérte fel Kovrigot, hogy költözzön át Esztergomba, ugyanis arról még mindig meg volt győződve, hogy a Duna jobbpartját, tehát Esztergomot is az angolszászok fogják megszállni.

két alkalommal egy szűkebb körű összejövetel Kovrig lakásán. Amennyiben a Gestapo letartóztatta volna a résztvevőket, azok nyugodt lelkiismerettel vallhattak volna a nagyobbik gyűlésen történtekről, ti. hogy Esztergomba jövetelük célja a háború utáni idők szociális problémáinak megvitatása a katolikus szociális tanítás fényében.

Az éjszakai gyűléseken, ahol a mozgalom igazgatósági tagjain kívül csak Pálffy József gróf és ífjabb Pallavicini György őrgróf — az ellenállási mozgalomban a legitimisták képviselője — vettek részt, elhatározták, hogy egyrészt teljes mértékben támogatni fogják az ellenállási mozgalmat, másrészt, felkérik a hercegprímást és a közéletben legaktívabb püspököket, mint Aport és Mindszentyt, hassanak oda Horthy Miklós kormányzónál, hogy mielőbb szakítson a németekkel, s vonja ki az országot a háborúból. A második pontot különösen sürgőssé tette Sándor Imre püspöki helynök megérkezte Erdélyből, ahonnan megbizható értesüléseket hozott Románia küszöbön álló kiugrásáról. Ugyanilyen információt kapott Kovrig is Kolozsvárról. A gyűlés résztvevői elsőrendű nemzeti érdeknek tartották, hogy Magyarország Románia előtt, vagy legalábbis vele egyidőben hagyja el a német tábort, s csatlakozzon a győzelmes Szövetségesekhez (3). A Katolikus Szociális Népmozgalomnak a Magyar Frontban való Képviseletét az igazgató tanács Pálffy grófra bízta, amit ő, készséggel el is vállalt, s személyes biztonságának veszélyeztetésével mindvégig teljesített.

Az ellenállás vezetői Szakasits Árpád, a szociáldemokrata pártvezér rejtekhelyén találkoztak (4), s oda meghívták Kovrigot is, hogy tisztázzák vele a katolikusok részvételének praktikus módozatait. Kovrig elfogadta a meghívást, de kikötötte, hogy kommunisták ne legyenek jelen. Csak miután erre nézve biztosítékot kapott, ment el a találkozóra. Ott megállapodtak abban, hogy a katolikus mozgalom minden tőle telhetőt megtesz az ellenállás érdekében, azonban tagjaitól nem kívánhatók szabotázs cselekmények. Bár ilyenfor-

---

(3) Itt megemlítjük, hogy az erdélyi magyar politikusok, egyházi vezetők, tudósok, tanárok és művészek egy reprezentatív csoportja 1944 tavaszán Erdélyi Bizottságot alakított azzal a célkitűzéssel, hogy a kormányzónál kieszközöljék Magyarországnak a háborúból való kivonását, mégpedig Románia hasonló lépése előtt. Augusztus 23-án, Románia átállása napján, Nemzeti Tanácsot szerveztek s egy ultimátum jellegű memorandumban szólították fel Horthyt, hogy haladéktalanul kérjen fegyverszünetet a Szövetségesektől. (Lásd Macartney, *October Fifteenth*, II. köt., 341-342 old.).

(4) A szociáldemokrata vezért a legitimista Pallavicini György őrgróf rejtegette palotájában.

mán a katolikus aktivisták továbbra is inkább a « szellemi ellenállás » frontján harcoltak, ez azonban nem zárta ki azt, hogy bizonyos területeken fontos szolgálatokat tegyenek a közös ellenállás érdekében. Igy például, minthogy az egyházi személyeket és intézményeket a Gestapo kevésbé tartotta szemmel, mint az ismert ellenzéki politikusokat, a katolikusok könnyebben mozogtak, bujtattak embereket, vitték a híreket s terjesztették az illegális sajtótermékeket. Magát a közös ellenállási frontot bejelentő és csatlakozásra szólító *Felhívás Magyarország Népéhez* c. röpiratot a kispesti Kalot nyomdában nyomták, költségeit Pálffy gróf teremtette elő, s katolikus papok vitték szét szerte az országban. Megjegyzendő, a Magyar Front többi résztvevői sem tüntek ki harciasságukkal. Fegyveres akciókról, nagyarányú szabotázsról szó sem volt, hiába is szerretnék a kommunisták az ellenkezőjét elhitetni manapság (5). Az « ellenállás » főkép abban merült ki, hogy a Front vezetői, köztük a kommunisták is, Horthy kormányzóval keresték a kapcsolatot, s őt buzdították a németek és a nyilasok elleni hősiességre, s a háborúból való mielőbbi bátor kiugrásra. Az egyetlen, még csirájában elfojtott fegyveres összeesküvést nem annyira a politikusok, mint inkább a katonák szervezték. De ez már Horthy bukása után, a Szálasi uralom idején történt (6).

A katolikus ellenállás elsőrendű feladatának a katolikus tömegek felvilágosítását tekintette, mégpedig nemcsak a való politikai helvzetet illetően, hanem elsősorban arra nézve, hogy az adott válságban a keresztény erkölcsi norma milyen viselkedésre kötelez. A nyár végén az ország keleti részei már hadterületnek számítottak és katonai igazgatás alatt álltak. Így az ellenállás tevékenysége a fővárosra és az ország nyugati részére irányult. Mikéntjére jellemző a « Dunántúl » néven terjesztett akcióprogramm. Ez a következő u-

---

(5) Lásd pl. Kállai Gyula, *A magyar függetlenségi mozgalom, 1936-1945* (5. átdolgozott kiadás. Budapest; Kossuth könyvkiadó, 1965, 247-257 old.). Aki azokat az időket Magyarországon élte át, mint a jelen sorok írója, tanúskodhat arról, hogy a magyar kommunisták hősi cselekményeiről szóló legendák csupán élénk fantáziájukat bizonyítják. Veesenmayer német követ, Hitler személyes megbízottja, a Szálasi rezsim idején is testőrök nélkül közlekedett Budapest utcáin és étkezett a nyilvános vendéglőkben. Erről szólva Macartney professzornak elmondta, hogy az ő tapasztalatában « egy nap Jugoszláviában veszélyesebb volt, mint egy év Magyarországon ». (Macartney, *October Fifteenth*, II. köt., 444 old. jegyzet.).

(6) Lásd Imre Kovács, *Im Schatten der Sowjets* (Zürich, Thomas Verlag, 1948, 86-88 old.). Vitéz Kiss János altábornagyot, Nagy Jenő ezredest és Tartsay Vilmos vezérkari századost a nyilasok kivégezték, társaikat pedig súlyos börtönbűntetésre ítélték.

tasításokat tartalmazta: *a*) értessék meg a néppel, hogy bár ismét igaz magyar kormánya van az országnak (ti. a Lakatos kormány), a valóságban még mindig Hitler az úr, tehát hogy ne legyenek a derűlátó könnyenhívés áldozatai, a legnagyobb fokú elővigyázatosság és éberség szükséges; *b*) amennyiben a hatóságok, akár községiek megyeiek vagy országosak akár a megszálló haderőjé, valamely rendelkezése sértené az alapvető emberi jogokat, a kereszténveknek kötelessége lelkiismeretük szavát követni és az erkölcsi törvényeknek engedelmeskedni; *c*) a kereszténveknek ebből a kötelezettségéből következik, hogy keresztény hivőnek nemcsak nem szabad az erőszakosságokban résztvenni, hanem segítenie kell azokat, akik üldözést szenvednek akár zsidó származásuk miatt, akár, mivel a keresztény emberszeretetet gyakorolták, vagy hazafias kötelességüknek tettek eleget; *d*) amennyiben a német hatóságok elrendelnék a szovjet hadsereg által fenyegetett falvak és városok kiürítését, a polgári lakosság tagadja meg az engedelmességet, ragaszkodjék otthonához és kövesse lelkipásztorai példáját és tanácsát (7).

Az persze, hogy az erkölcsi tőrvényeket sértő rendeletek végrehajtását meg kell tagadni, felebarát ellen tilos erőszakot alkalmazni, az üldözötteket segíteni kell, elsősorban erkölcsi követelmények, melyek minden időben, kivétel nélkül mindenkit köteleznek. Tehát bármennyire helyes és nagyonis szükséges volt mindezt az akkori káotikus viszonyok között a hivők emlékezetébe idézni, felmerült a kérdés, hogy vajon a katolikus ellenállás által folytatott ilyen felvilágositó tevékenység egymagában indokolttá tette-e részvételüket a Magyar Frontban, ahol merőben más világnézetú pártokkal és csoportokkal, köztük a kommunistákkal is, együtt kellett működniük. Másrészt viszont súlyos érvek szóltak a részvétel mellett. Így például az a szándék, hogy a Front többi résztvevői a személyes kontaktus révén megismerkedhessenek ezzel a másik katolicizmussal, a demokratikus és szociális elveket valló és gyakorló katolikusok táborával, akikről addig vajmi keveset tudtak. Továbbá az a remény, hogy részvételük a közös földalatti veszélyekben és küzdelmekben, helyet és presztízst fog biztosítani a megalakítandó katolikus pártnak a háború utáni demokratikus rendszerben, és szavazatokat szerez a választásokon, amire az egyház szabadságának és jogainak védelmére, valamint a keresztény szociális program megvalósításáért megvívandó küzdelemben feltétlenül nagy szükségük lesz (8).

---

(7) Lásd Kovrig-kézirat.
(8) Uo.

A Magyar Fronthoz való csatlakozás után egyideig még sikerült a kommunistákkal való közvetlen érintkezést elkerülniük, de ennek az állapotnak tarthatatlansága minden nappal világosabbá vált. Hiába volt a « Békepárt » fedőnév alatt megbúvó Magyar Kommunista Párt jelentéktelen kis csoport csupán, mikor mögötte állt a Szovjetunió minden ereje, azé a nagyhatalomé, melynek hadserege gyors ütemben szállta meg az országot. Ilyen körülmények között a kommunistákra nagy szerep várt, s ezt a tényt számításon kívül hagyni dőreség lett volna. A katolikus-kommunista együttműködés (kooperáció) kényes etikai problémájának tisztázása végett Kovrig professzor november 11-én felkereste Serédi hercegprímást.

A prímás tisztában volt azzal, hogy a kommunisták hamarosan fontos szerepet fognak játszani a közéletben, sőt részt fognak venni a kormányban, nem mintha sok követőjük lenne, hanem, mivel az egyik megszálló hatalom, melynek ellenőrzése ki fog terjedni az ország jelentős részére, minden erejével támogatni fogja őket. Mármost ez a helyzet, ti. a kommunisták részvétele a kormánykoalicióban mindenképpen bekövetkezik, függetlenül attól, hogy a katolikusok hajlandók-e az új kormányrendszerrel együttműködni, vagy sem. Ha azonban távoltartják magukat tőle, akkor nem tudják súlyukat hozzáadni a kormánykoalició demokratikus elemeihez, hogy a mérleg nyelvét javukra billentsék. Következésképpen — idézi a primást Kovrig — « ilyen körülmények között a katolikusoknak szabad a kommunistákkal együtt dolgozni, azonban mindig tiszteletben kell tartaniuk az isteni törvényeket » (9).

Még ugyanaznap Pálffy gróf jelentkezett Kovrignál és sürgős audienciát kért a primástól, akinek beszámolt arról, hogy az ellenállásban résztvevő pártok formális koaliciót kívánnak létrehozni, mert készen akarnak lenni, hogy a küszöbönálló fegyverszünet esetén a kormányhatalmat késedelem nélkül magukhoz ragadják. Ennélfogva tudni kívánják, hogy megalakult-e már a tervbevett új katolikus párt, ugyanis a front igazgatóbizottságában ezentúl csak a koaliciós pártok vezetői vehetnek részt. Neki huszonnégy órát adtak a válaszra. Serédi az ügy fontosságára és sürgősségére való tekintettel habozás nélkül hozzájárult a párt alapításhoz, noha tudnie kellett, hogy ezzel egyúttal megpecsételte a régi Kereszténypárt sorsát. Ugyancsak beleegyezését adta ahhoz is, hogy az új párt részt vegyen a földalatti koalícióban.

---

(9) Uo. Vö. Mihalovis, *Mindszenty, Ungarn, Europa*, 45 old.

Ezzel kapcsolatban megismételte Pálffynak mindazt, amit aznap reggel Kovrignak mondott a kommunistákkal való együttműködés problémáját illetőleg (10).

Még aznap éjjel az ellenállás vezérei titkos audenciára mentek a Várba, a kormányzóhoz. Ennek folyamán egy memorandumot nyújtottak át Horthynak, amiben többek között az új koalicióról is szó volt, s abban mint egyik résztvevő, az új Keresztény Demokrata Néppárt neve is szerepelt. A kormányzó ezt tudomásul vette, tehát az új párt mintegy elismerést nyert a régi államhatalom részéről, annak úgyszólván végső órájában (11).

A Keresztény Demokrata Néppárt alakuló gyűlése két nappal a fenti események után, tehát 1944 október 13.-án történt. Ezen Pálffy gróf bejelentette, hogy érintkezésbe lépett a haladó felfogású katolikusoknak a Gestapo elől bujkáló több vezéralakjával, akik szóban jelentették be csatlakozásukat. Indítványára a gyűlés egyhangú határozattal meghívta a rejtekben élő Barankovics István szerkesztőt az új párt igazgató bizottságába. Ennek a lépésnek szükségességét Pálffy azzal indokolta, hogy a Magyar Frontban szerzett tapasztalatai meggyőzték őt arról, hogy ott Barankovicsot tartják a haladó szociális katolicizmus igazi reprezentánsának, s ezért nélküle nehéz lenne a baloldal egyházellenes előítéleteit leszerelni, és az új párttal kapcsolatban a « klerikalizmus » gyanúját eloszlatni. Majd Pálffy jelentette, hogy a szintén rejtekben tartózkodó Szekfű Gyula professzor, a neves történész felhatalmazta őt annak közlésére, hogy bár ő továbbra sem kíván semmiféle politikai pártba belépni, a keresztény szociális demokrácia eszméivel és célkitűzéseivel azonosítja magát. A gyűlésen jelenlevők nagy örömére a Kereszténypárt legdinamikusabb képviselője, a német megszállás ellen a parlamentben szavát egyedül felemelni merészelő Msgr. Közi-Horváth József bejelentette csatlakozását az új párthoz. Ifjabb Pallavicini György őrgróf viszont csatlakozása feltételéül kérte, hogy a párt kötelezze el magát a királyság mellett. Mikor erre a gyűlés nem volt hajlandó, Pallavicini visszalépett, s azután legitimista alapon szervezkedést indított egy Alkotmánypárt érdekében. Az alakuló gyűlés azután elhatározta, hogy teljes egészében elfogadja és magáévá teszi a Katolikus Szociális Mozgalom eszméit és programját, amint azt Kovrig professzor

---

(10) Lásd Kovrig-kézirat.

(11) Uo. Vö. Macartney, *October Fifteenth*, II. köt., 383 old.; Mihalovics, *Mindszenty, Ungarn, Europa*, 45 old.

és társai kifejtették a *Magyar társadalompolitika* c. művükben (12).

A gyűlést követően, hogy a pártot és alapelveit minél szélesebb körökkel ismertessék meg, Kovrigék háromkötetes munkájának lényegét egy 32 oldalra leszűkített *Útunk* című röpiratban foglalták össze, amit azután a párt programjaként, s mintegy választási kiáltványként nagy példányszámban terjesztettek (13). Benne a hangsúlyt a demokratikus szabadságjogokra helyezték. Így mindenekelőtt követelték a minden embert egyenlően megillető emberi méltóságnak és az alapvető szabadságjogoknak elismerését és feltétlen tiszteletbentartását, valamint tiltakoztak az embernek a totális állam által puszta eszközzé degradálása ellen. Az akkori szörnyű eseményekkel, jelesen a zsidóüldözéssel kapcsolatban kijelentették, hogy « *a rabszolgaságnak modern formában való felújítása, mikor embereket az ország elhagyására kényszerítenek, kényszermunkára hurcolnak, barbár erőszakkal szétszakítják a családokat, mindez szöges ellentétben áll a természetfölötti kinyilatkoztatás által kapott, valamint a természet törvényeivel is* » (14). Különben az *Útunk* a kapitalizmus kinövéseitől megtisztított, az államtól ellenőrzött és irányított, de a magánvállalkozás és a szabad verseny elvét tiszteletben tartó gazdasági rendszer, a mindenkire kirerjedő átfogó társadalombiztosítás, valamint a tervszerű iparosítás és földreform tekintetében követi a *Magyar társadalompolitikában* lefektetett, s a *Katolikus Szemle* legutóbbi számában már röviden ismertetett irányelveket és javaslatokat (15). A családvédelemről szóló részben új a gyermekpótlék olyan arányban való megállapí-

---

(12) Részletesen ismertettem az előző fejezetben. Az alakuló gyűlés fentebbi leírását Kovrig kiadatlan kéziratából merítettem. Varga László ügyvéd, a Keresztény Demokrata Néppárt egyik alapító tagja, visszaemlékezéseiben leírja, hogy Kerkai Jenő atya 1944. november 30-ára hívta össze az alakuló gyűlést Varga budapesti lakásán. A házigazda és Kerkai mellett jelen voltak Közi Horváth József, Pálffy József, Birkás Géza és Kovrig Béla, aki a párt alkotmányát olvasta fel, amit rövid vita után elfogadtak. Varga László, *Kérem a vádlott felmentését!* (A szerző kiadása; Youngstown, Ohio, 1979) 41-43. old.

(13) A röpirat eredetijét nem sikerült megszereznem. Azonban Kovrig kéziratában bőven idéz belőle (angol fordításban), megjelölve az eredetiben található kiemeléseket s lapszámozást. Alábbi idézetek a Kovrig-kéziratból; a jegyzetekben megadott lapszámok az eredeti röpiratra vonatkoznak.

(14) 4. old. Kiemelés az eredetiben.

(15) 4-20. old.

tásának indítványozása, mely a gyermektartás és neveltetés költségminimumának legalább felét levenné a szülők válláról, s a közösségre hárítaná (16). Az iskolaügyi reformmal kapcsolatban a program határozottan állást foglal a Cser János által a *Magyar társadalompolitikában* felvetett, mindenkire kötelező egységes nyolcosztályú népiskola bevezetése mellett, hogy így a gyermekek tízéves korukban történő szétválasztásának különböző iskolanemekbe — s ezáltal egyúttal különböző társadalmi osztályokba — véget vessenek (17). A hivatásrendi szervezetekről szólva a program újra nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az nem jelentené a szakszervezetek megszüntetését. Ellenkezőleg, a Keresztény Demokrata Néppárt az emberi méltóságból fakadó szabadságot és szabad választást mindennél többre tartja, s ezért minden téren ellene van a megszoritó monopóliumoknak és monopolisztikus szervezkedéseknek; következésképpen a társadalmi rendet, melyet megvalósítani kíván, pluralisztikusnak képzeli el, ahol a munkásnak továbbra is szabadságában áll a különböző szakszervezetek és kultúregyesületek alakítása, s az azokban való résztvétel (18). A párt programjának bemutatása után az *Útunk* kiemeli, hogy « mindez azonban pusztán szervezkedéssel strukturális változtatásokkal, tanácsadó és önkormányzati testületek felállításával, el nem érhető. Mindehhez — a magyar társadalom gyökeres megújításához — parancsolóan szükség van gyökeres erkölcsi megújulásra, erkölcsi forradalomra, minden társadalmi síkon, az élen járóknál éppúgy, mint az alsóbb néprétegekben. Ennek az erkölcsi forradalomnak lényege nem egyéb, mint Krisztus tanításának velejéhez való visszatérés, ahhoz az önzetlen Isten-és emberszeretethez, amin 'az egész törvény függ' (19).

E programmal kapcsolatban még meg kell említenünk, hogy ami a jövő gazdasági rendjét illeti, a katolikus Szociális Népmozgalom s a Belőle sarjadó Keresztény Demokrata Néppárt tagjai korántsem vallottak egységes nézeteket. Voltak köztük, akik a szabad verseny és piacgazdálkodást kívánták fenntartani, illetve a háború után helyreállítani, míg mások, különösen a fiatalabbak, a kapitalizmussal való teljes szakítást sürgették és nem idegenkedtek a bankok, nagyipar és nagykereskedelem államosításától, s egy irányított

---

(16) 7. old.

(17) 16-17. old. Megjegyzendő, ez az elgondolás a háború után az általános iskola bevezetésével megvalósult.

(18) 23-41. old.

(19) 32. old.

szocialista tervgazdálkodás bevezetésétől. Hosszú, s nemegyszer éles vita után a programba végülis egy olyan megfogalmazás került, mely egyrészt megőrizte a szabad vállalkozás és piacgazdálkodás elvét, de ugyanakkor állami elenőrzés és irányítás alá helyezte a gazdasági életet (20). Kovrig a programnak ehhez a pontjához a következő megjegyzést fűzi: « Obviously its economic plans represent a tenuous balance between the ardent socialism of the overwhelming majority of their members, their hate of 'capitalism', and the pro-exchange economy stand of some of their leaders, including the writer, though by no means of Father Kerkai who was the entire movement's actual leader » (21).

Az *Útunk* kinyomása és terjesztése (22) már a legsúlyosabb veszedelmek között történt 1944 novemberében, vagyis már nyilas uralom alatt. Ugyanis közben, október 15.-én, megtörtént Horthy kormányzónak balul sikerült kísérlete a háborúból való kiugrásra.

---

(20) 21. old.

(21) « A jövő gazdasági rendjére vonatkozó irányelvek a középutat képviselték egyrészt a mozgalom nagy többségének « kapitalizmust » gyűlölő lelkes szocializmusa, másrészt egyes vezetőknek — beleértve az írót (Kovrig), de távolról sem a mozgalom tulajdonképeni vezérét, Kerkai atyát — a szabad piacgazdálkodás melletti állásfoglalása között ». (Kovrig-kézirat.).

(22) A röpiratnak legális külalakja volt, a valóságban azonban a cenzúra megkerülésével, titokban nyomtatták. A címlapon szereplő « Antiqua Könyvkiadó » nem létezett, a felelős szerkesztő és kiadó Kovrig Béla egyetemi tanár pedig már illegalitásban rejtőzködött. A nyomtatás és terjesztés költségeit felesben Apor és Mindszenty püspökök viselték.

AZ EGYHÁZAK SZEREPE A ZSIDÓMENTÉSBEN MAGYARORSZÁGON

I. A zsidótörvények

A magyarországi zsidók tragédiáját már mások részletesen megírták (1). A jelen tanulmány e téren csupán a keresztény egyházaknak a zsidókérdésben elfoglalt álláspontját, valamint az ún. « zsidótörvények » és a zsidóság elleni egyéb akciókkal kapcsolatos szerepét igyekszik megvilágítani (2).

---

(1) A legalaposabb munka e téren bő dokumentációval Lévai Jenő háromkötetes műve, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről, Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről* és *Fehér könyv, külföldi akciók zsidók megmentésére.* Mindhárom az Officina kiadásában jelent meg 1947-ben, Budapesten. A három könyvet angolul egy kötetben adták ki, Eugene Levai, *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry* címen (Zürich, The Central European Times Publishing Co. Ltd., 1948). — Egyéb vonatkozó forrásmunkák felsorolását lásd Randolph L. Braham, *The Hungarian Jewish Catastrophe: A Selected and Annotated Bibliography* (New York, 1962). — A Magyar Izraeliták Országos Képviseletének kiadásában Budapesten 1958-ban megindult egy dokumentumsorozat *Vádirat a nácizmus ellen; dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* címmel. Tudomásunk szerint eddig három kötet jelent meg, 1958, 1960 és 1967 dátummal. Az első két kötet szerkesztői Benoschofsky Ilona és Karsai Elek, a harmadik kötet címlapján azonban már csak Karsai Elek neve szerepel.

(2) E törekvésünkben Lévai fentemlített alapvető munkája mellett elsősorban a parlamenti jegyzőkönyvekre és Meszlényi Antal, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* (Budapest, Szent István-Társulat Kiadása, 1947), valamint Bereczky Albert, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen* (Budapest, Református Traktátus Vállalat Kiadása, 1945) című művekre támaszkodunk. Utóbbi megjelent angolul is: Albert Bereczky, *Hungarian Protestantism and the Persecution of Jews* (Budapest, Sylvester Rt., n.d.). — Itt jegyezzük meg, hogy Lévai Jenő Rolf Hochhuth világsikert aratott drámájával a *Helytartó*-val szemben XII. Pius pápa emlékét védelmébe véve a katolikus egyház zsidómentő akcióinak dokumentálását eddig ismeretlen adatokkal kiegészítve újra kiadta, *Geheime Reichsache; Papst Pius XII hat nicht geschwiegen* (Köln-Müngersdorf, Verlag Wort und Werk GMBH, 1966) címen. Ezt lefordították franciára és angolra is, magyar kiadására azonban mindeddig nem került sor.

A magyarországi « zsidókérdés » lényege kétségkívül a zsidóság nagy gazdasági és kulturális túlsúlyában rejlett. Az egyetemeken az 1920-ban bevezetett *numerus clausus* ugyan lecsökkentette a zsidó hallgatók számát, azonban a való életben ennek úgyszólván semmi hatása nem volt (3). Az 1930-as népszámlálás adatai szerint az ország népességének 5.1 százalékát alkotó zsidó vallásúak az iparból élők (keresők és eltartottak) 7.6, a kereskedelemből élők 42.9, a hitelüzletből élők 29.3 százalékát tették ki. Ráadásul az egyes foglalkozási ágakon belül a zsidók magasabb arányszámban szerepeltek a tulajdonosi, üzletvezetői és tisztviselői kategóriákban, mint az alacsonyabb beosztású, fizikai munkát végző személyzet között. Így az önálló vállalkozók, ill. üzlettulajdonosok, közül (csak a keresőket számítva) zsidó volt az iparban 11.0, a kereskedelemben 45.5, a hitelben 68.8 százalék; a tisztviselők között a megfelelő százalékszámok 33.3, 52.8, 35.7; míg a segédszemélyzetnél, vagyis a fizikai munkát végzőknél, 5.6, 30.2, 3.1 százalék. A mezőgazdaságból élők között a zsidók csupán 0.3 százalékkal szerepeltek, azonban a 100 holdon felüli birtokok 10.5 százaléka volt zsidó tulajdon, míg a 100 holdon felüli bérletek 28.9 százalékát zsidók bérelték. A mezőgazdaságban alkalmazott tisztviselőknek pedig 16.5 százaléka volt zsidó. Az úgynevezett értelmiségi szabadfoglalkozásúak között zsidó volt az ügyvédeknek 49.2, az ügyvédsegéd és jelölteknek 34.9, az ügyvédi irnokoknak 30.6, az orvosoknak 34.4, a gyógyszerészeknek 18.9, az állatorvosoknak 24.0, a szerkesztő és hirlapíróknak 31.7, a színészeknek 24.1 százaléka. A zsidó szabadfoglalkozásúak többsége a nagyobb városokban, elsősorban a fővárosban, Budapesten működött, mégpedig a jobban jövedelmező pozíciókban. Így például míg az összes orvosoknak 34.4 százaléka volt zsidó, a magánpraxist folytató orvosok között számuk 54.5 százalékra emelkedett (4).

Nehéz lenne olyan országot, vagy társadalmat elképzelni, ahol a fenti számadatokban kifejezett kirívó aránytalanságok egy kisebbség javára — akár faji, vallási, vagy nyelvi, akár bármi egyéb alapon megkülönböztethető csoport — ne okozna nehézségeket (5). Magyarországon a trianoni országcsonkítás, majd a gazdasági világválság következtében előállott nagyfokú munkanélküliség vég-

---

(3) Lásd Saád Béla, « Problémák a numerus clausus mögött ». *Katolikus Szemle* XLVIII. évf. (1934) 163-164.

(4) Fenti adatok a Magyar Statisztikai Szemle XVI. évf. (1938) I. köt., 387-388. oldalain találhatók. Vö. « A hazai zsidóság foglalkozási megoszlása és a 'zsidótörvény' várható kihatásai » c. név nélküli, csak egy csillaggal jelzett tanulmánnyal, *Katolikus Szemle* LII. évf. (1938) 279-288, valamint Macartney, *October Fifteenth; A History of Modern Hungary*, 2 vols. (The Edinburgh University Press, 1956) I. köt., 219 old. jegyzet.

(5) Gondoljunk csak a kínai kereskedőosztály helyzetére a délkeletázsiai országokban, vagy az indiaiakra Keletafrikában, vagy akár az ún. « angolszász » kisebbség — amely magában foglalja a legkülönbözőbb faji és nemzetiségű bevándorlókat, köztük a zsidókat is — és a francia többség közti feszült viszonyra Québecben.

sőkig kiélezte a társadalmi feszültségeket. A keresztény diplomások ezrei állásért kilincselve kénytelenek voltak tapasztalni, hogy mind az iparban, kereskedelemben, mind a szabad pályákon, az állások nagyrészét, mégpedig a legjavát, a zsidóság tartja megszállva. Így lett a « zsidókérdés » elsősorban a középosztályt, a diplomásokat és az egyetemistákat izgató üggyé. A gyúlanyag adva volt, a szikrát a robbanáshoz a német nácizmus és a magyar szélsőjobb antiszemita agitációja szolgáltatta.

A keresztény egyházaknak a zsidókérdésben tanusított állásfoglalásáról szólva mindjárt kezdetben meg kell állapítanunk, hogy némely prominens egyházi ember tagadhatatlanul erősen antiszemita beállítottsága, valamint némely egyházi sajtóorgánumban gyakorta megpendített antiszemita hangok kétségkívül hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar nép széles rétegei antiszemitává lettek, s mi több, tették ezt abban a hiszemben, hogy ez Istennek tetsző s a keresztényi szeretettel nem ellenkezik. Ugyanakkor rá kell mutatnunk arra a lényeges különbségre, mely a keresztény egyházakon belül észlelhető antiszemita jelenségeket a nácik fajelméleten alapuló zsidógyűlöletétől elválasztja. Igaz ugyan, hogy az antiszemita demagógia fegyvertárából mindketten merítettek: így közös volt az a vád, hogy a zsidók becstelen utakon, csalással, uzsorával szerezték vagyonukat s úgy alapozták meg gazdasági uralmukat; hogy szervezett prostitúcióval, leánykereskedelemmel, az erkölcstelen színpad és pornográf sajtótermékek által megmételyezik az erkölcsöket; a katonai szolgálatból kibujnak, míg ugyanakkor fő szervezői és aktív résztvevői minden állam-és társadalomellenes felforgató mozgalomnak, stb. De míg a nácik világnézetében a zsidók « bűnei » fajiságukból szükségszerűen erednek s ennek következtében az egyedüli megoldás a zsidók teljes eliminálása a nemzet testéből — akár kényszerű kivándorlás, akár fizikai megsemmisítés által —, a « keresztény » antiszemiták, bár ők is emlegetnek zsidó faji jellegzetességeket, a kérdés lényegét mégis az asszimilációban, annak a zsidók részéről való elfogadásában, illetve visszautasításában látják. Szerintük a tipikusan « zsidóbűnök », mint pl. az árdrágítás, uzsora, sikkasztás, csalás, hamis csőd, okirathamisítás, hamis eskű, kerítés, a keresztény társadalomtól elkülönülő, vele szemben ellenséges zsidóság sajátos erkölcsi és etikai felfogásának, hagyományainak a kivetődése (6).

---

(6) Az említett vétségek miatt elítéltek statisztikájában a zsidók valóban aránytalanul magas számmal szerepeltek. Lásd Kovács Alajos, *A zsidók térfoglalása Magyarországon* (Budapest, 1922) 50-51. old. Megjegyzendő, hogy mikor Kovács adatait közöltem Dr. Zvi Hermon-

Amint a zsidó megtér, belép a keresztény közösségbe, elfogadja és átveszi annak erkölcsi normáit, megszabadul a « zsidóbűnöktől ». Prohászka püspök, és az ő nyomán sokan mások, a helyzet igazi tragikumát abban látták, hogy ahelyett, hogy a zsidóság asszimilálódott volna a magyar nemzet keresztényi közösségébe, a tizenkilencedik századi kapitalista gazdasági rend kialakulásával és az azzal együttjáró liberális világszemlélettel a gazdasági életben a zsidó üzleti morál lett uralkodóvá, míg a sajtóban, irodalomban, művészetben a zsidó szabadosság és erkölcstelenség győzedelmeskedett. Prohászka, Bangha, és a többiek, a pénzsóvár zsidó spekulánsok és uzsorások ezreket nyomorbadöntő űzérkedéseit ostorozva nem a fajt, mint olyat, hanem a vele társított bűnös szellemet ítélték el. Prohászka legantiszemitább írásában 1893-ban ezt így fogalmazta meg: « ...az antiszemitizmus csak akkor jogosult, ha a zsidó birtokszerzést, tehát a zsidó morálist üldözi. S ezen tekintetben természetesen az igazi antiszemitizmus nem a zsidó faj, hanem azon erkölcstelen fajzat ellen irányul, mely, származzék bár zsidó vagy keresztény vérből, hódol a zsidó fosztogatási pénzszerzésnek » (7).

Kifogásolható az ilyenfajta érvelésben az, hogy — ha talán nem is egészen tudatosan — még mindig faji ill. vallási diszkrimináción alapszik, hiszen továbbra is a zsidó a társadalomban elharapózó « rossz » megtestesítője, elsősorban az ő lelkén szárad a hagyományos erkölcsöknek az iparosodással és városiasodással járó romlása, valamint a tőkés gazdasági rendszer által nyújtott lehetőségekkel való visszaélések, mégha Prohászka és követői meg is engedik a « jó zsidók » — elsősorban a kikeresztelkedettek — kivétele-

---

nal, Izrael állam börtöneinek igazgatójával, aki az 1969/70-es iskolaévben a montreáli McGill egyetemen végzett kutatást, a jeles kriminológus azokat egyáltalán nem találta rendkívülieknek. Szerinte a magyarországi adatok összhangban vannak más olyan európai országok bűnügyi statisztikájával, ahol a zsidók bizonyos foglalkozásokban, elsősorban az üzleti életben aránytalanul magas számmal szerepeltek. Ezzel szemben viszont Izraelben a büntetendő vétségek megoszlása a bűnözés különböző válfajai között hasonló a többi civilizált országokéhoz. Dr Hermon konkluziója szerint — amit egy készülő könyvében kíván bemutatni és bizonyítani — itt nem tipikus « zsidóbűnök »-ről van szó, hanem bizonyos társadalmi helyzettel és foglalkozási ágakkal együtt jár bizonyos kihágásoknak, vétségeknek sűrűbb előfordulása. Ezt kár is tagadni s a statisztikusokat antiszemitizmussal vádolni, adataikat hamisnak bélyegezni — amivel különben Kovács Aladárt is ismételten támadták.

(7) *Összegyűjtött Munkái,* XII. köt. *Iránytű,* 12 old.

zését az általános szabály alól, és készséggel elismerik, hogy a keresztények között is van « rossz ». Az a követelmény viszont, hogy a zsidót mint embert el kell választani a fajának tulajdonított bűnöktől, túlsokat tételez fel az átlag keresztény intelligenciáját, de főleg lelki emelkedettségét illetően, elvárván tőle, hogy kövesse a szentek normáját: « gyűlöld a bűnt, de szeresd a bűnöst ». A zsidók megtérítésén fáradozó és értük imádkozó Prohászka püspök antiszemitizmusát könnyebb volt félreérteni és félremagyarázni, szavait a gyűlölet propagandájának céljaira kihasználni, mint őt gyűlölettől ment, szerető szívvel követni (8).

Az antiszemitizmust a tömeggyilkosság őrületéig hevítő nácizmusnak a keresztény hitelvekbe ütköző fajelméletével, amint az előzőekben láttuk, a magyar keresztény egyházak is felvették a harcot (9). A szélsőjobboldal faji antiszemitái nem értették, vagy nem akarták megérteni, hogy miért állnak ki az egyházak az emberi jogaikban, sőt puszta létükben fenyegetett zsidók védelmére. Így lett szemükben a Prohászka nyomdokain haladó Bangha páter filoszemitává (10), s ezért vádolták meg az egyházak nem egy vezéralakját zsidóbérencséggel.

Mindez persze nem máról-holnapra történt, hiszen a német uralom, ill. befolyás, alatt lévő egyéb országokhoz képest a zsidóüldözés Magyarországon viszonylag későn és vontatottan indult, erős ellenállásba ütközött, s teljes borzalmaiban csak a német megszállás idején, 1944-ben bontakozott ki. Ebben a több évig húzódó tragédiában az első felvonás a zsidóellenes törvények bevezetésével kezdődik. Mindenekelőtt ezeket kell tehát megvizsgálnunk.

---

(8) Kornfeld Móric báró, zsidó iparmágnás családnak a katolikus ügyekben kiválóan buzgó sarja, a szerző előtt egy alkalommal kifejtette, hogy Prohászka és követőinek antiszemitizmusa a kapitalizmus iránti ellenszenvükből adódott. Ők a zsidó bankárokban, gyárosokban, kereskedőkben csak a pénzéhséget s annak érdekében a kisemberek, munkások kiuzsorázását látták, s elfelejtették, hogy menynyi kemény munkába és áldozatba került a magyar zsidóságnak az osztrák-cseh ipartól elnyomott, tőkenélküli agrárország iparosítása a kiegyezés utáni évtizedekben. Kornfeld szerint Prohászkától távol állt minden faji gyűlölet, az ő antiszemitizmusa a szegények, gyengék iránti szeretetének volt egy téves irányú megnyilatkozása.

(9) Lásd a kötet első tanulmányát.

(10) Lásd pl. Nyisztor Zoltán, *Bangha Béla élete és műve* (Budapest. Pázmány Péter Irodalmi Társaság Kiadása, 1941) 390-391. old.

Az első zsidótörvény

A harmincas évek végén egyre elviselhetetlenebbé váló német nyomásra, de ugyanakkor a belpolitikai feszültségek levezetésére, elsősorban a középosztály megnyugtatására jött létre « a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról » szóló 1938: XV. tc., mely mint az első zsidótörvény vált ismeretessé. A törvény lényege az volt, hogy a tíznél több alkalmazottal dolgozó hitelintézeteknél, ipari és kereskedelmi üzemeknél, a hivatalnokként alkalmazható zsidók számát 20 százalékra korlátozta, valamint ugyanígy 20 százalékban állapította meg a szabad pályákra, ugymint ügyvédi, orvosi, mérnöki, újságírói, színészi, stb., foglalkozásra engedhető zsidók számát. A törvény meghatározása szerint zsidónak tekintendő az, aki zsidó vallású, illetve csak 1919 júl. 31.-e után keresztelkedett ki. Hősi halottak családtagjai, hadirokkantak, a háborúban kitüntetettek, stb., kivételben részesültek. A törvény egyébként nem érintette a zsidók emberi és állampolgári jogait, sem vagyonukat. Hasonlóképen érintetlenül hagyta a zsidó hitközségi szervezetet, vallási intézményeket és hitbuzgalmi sajtót. A foglalkozási kvóta is majdnem négyszerese volt az összlakosságban elfoglalt arányszámuknak.

Darányi Kálmán miniszterelnök a törvényt azzal indokolta, hogy az a keresztény társadalmat az őt megillető feltételekhez juttatja a kulturális és gazdasági élet területén, de magának a zsidóságnak az érdekeit is szolgálja, mivel a « zsidókérdés » rendezése nagyban enyhíteni fogja az antiszemitizmust s ezzel gyengíti a szélsőséges türelmetlen mozgalmak terjedését (11). Várakozása ellenére javaslata az országgyűlés mindkét házában hosszantartó és időnkint éleshangú vitát váltott ki. A kormánypárton és a szélsőjobboldalon kívül a Ház összes politikai irányának képviselői ellene szóltak, így a legitimisták, konzervatívok, kereszténypártiak, liberálisok, radikálisok, szociáldemokraták, pártonkívüli függetlenek, míg a Kisgazdapárt megoszlott. A törvény ellenzői elsősorban magában a faji, illetve vallási megkülönböztetés elfogadásában látták az elvi nehézséget és súlyos erkölcsi felelősséget. A képviselőházi ellenzék vezérszónoka, Rassay Károly, szárnyaló beszédben tiltakozott a múlt század nagy vívmányának, az 1848-ban kimondott állampolgári jogegyenlőségnek lábbaltiprása ellen. Zárószavaival a felsőházhoz apellált

---

(11) Lásd az 1938 március 5.-én Győrött elhangzott programbeszédének a zsidókérdés rendezését bejelentő részét, Lévai, *Fekete könyv*, 22 old.

minthogy a kormánypárt túlsúlya a képviselőházi szavazást illetőleg nem hagyott kétséget — kérvén a törvényhozás másik házát, s abban is elsősorban az ott helyetfoglaló egyházi vezetőket, hogy akadályozzák meg a javaslat törvénybe iktatását (12).

A törvényjavaslat a felsőházban valóban éles ellenzésre talált, azonban végülis mint « kisebb rosszat » a többség ott is megszavazta. Az egyházak képviselői közül Serédi Jusztinián hercegprímás az egyesített bizottság tárgyalásán hangsúlyozta, hogy nem híve a retroaktív törvényeknek, mert az ilyenek sok zavart okoznak, mikor pl. kész jogügyleteket és szerzett jogokat hatálytalanítanak. Szerinte csak egészen kivételes különösen indokolt esetekben szabad a törvényt visszaható erővel felruházni. Az ilyen szükséghelyzetben is — és Serédi elismerte, hogy a « zsidókérdés » kül és belpolitikai tényezők hatására olyannyira elmérgesedett, hogy a nagyobb rossz elkerülése érdekében kivételes intézkedéseket igényelt — a törvényhozóknak nagyon kell ügyelniük arra, hogy a törvény az igazsággal és a felebaráti szeretettel ellentétbe ne kerüljön, mert különben ellentétbe kerülne Istennek a természeti és kinyilatkoztatott törvényekben megnyilatkozó akaratával. Az igazságosság mind egyéni, mind pedig kollektív értelmében mindenkivel szemben kötelező és mindenkivel szemben egyforma, úgyhogy az igazságban nincsenek és nem is lehetnek fokozatok.

Serédi kifogásolta, hogy a törvény az 1919 aug. 1.-e után áttérteket továbbra is zsidónak minősíti. Tiltakozott az ellen, hogy a keresztség szentségének hatását bármiféle emberi törvénnyel határidőhöz kössék. Különösen bántó következetlenséget látott abban, hogy a gyermekek, akik zsidó származású szülőiknek 1919 augusztus 1.-nél később történt megkeresztelkedése után, tehát már keresztény szülőktől születtek, ivadékaikkal együtt mindig zsidónak tekintessenek (13).

A törvényt a keresztény egyházak felsőházi képviselői végül mégis megszavazták, mivel — amint azt Ravasz László református püspök a felsőházi vitában kifejtette (14) ezzel vélték a szelet kifogni a szélsőséges náci izgatók vitorlájá-

---

(12) *Képviselőházi Napló* (1935-1939) XVIII. köt., 303-315. old.

(13) *Nemzeti Újság*, 1938 május 21, 1. old. — A zsidótörvények tárgyalásánál a püspöki kar képviseletében a primás mellett, illetve az ő távollétében, Glattfelder Gyula csanádi püspök tevékenykedett. A *Nemzeti Újság* katolikus napilap részletesen ismertette mindkettőjük felszólalásait rendszerint az első oldalon.

(14) *Felsőházi Napló* (1935-1939) III. köt., 308 old.

ból. Hogy ez nem sikerült, azt előre nem láthatták; 1938-ban még szerte a világon sok jóhiszemű, s később aztán keserűen kiábránduló híve volt az *appeasement* politikájának.

A második zsidótörvény

A későbbi fejlemények megmutatták, hogy azoknak lett igazuk, akik nem hittek a « szélkifogás » lehetőségében, hanem ellenkezőleg azt jósolták, hogy minden engedmény csak növeli a szélsőségesek étvágyát. Még meg sem száradt a tinta az első zsidótörvényen, máris újult erővel indult meg az agitáció további megszoritások érdekében. Alig félév multán Imrédy Béla miniszterelnök újabb javaslatot terjesztett a parlament elé « a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról ». Ez az 1939: IV. tc-ként beiktatott ún. második zsidótörvény az előzőnél sokkal keményebb rendelkezéseket tartalmazott. A foglalkozási kvótát a szabad pályákon 6 százalékra szállitotta le, míg a kereskedelemben átmenetileg 12 százalékot engedélyezett, de a jövőre nézve zsidó mindaddig nem kaphatott engedélyt új üzlet nyitására, míg a zsidó cégek száma 6 százalék alá nem csökkent. Zsidó nem lehetett lapkiadó vagy szerkesztő (kivéve a kimondottan zsidó közönséget szolgáló sajtótermékeket), színházigazgató, stb. A törvény súlyos korlátozásokat tartalmazott a zsidók állampolgári jogait illetőleg is. Megfosztotta szavazati joguktól mindazokat, akik (ill. őseik) 1867 júl. 1.-e után vándoroltak be Magyarországra. Zsidók parlamentbe, vagy helyi képviselő testületbe való választhatóságát meg éppen annyi feltételhez kötötte, hogy az a lehetetlenséggel vált egyenlővé. Megszűntette a zsidók *ex officio* képviseletét a helyi törvényhatósági testületeknél, bár az országgyűlés felsőházában egyelőre meghagyta a zsidó hitfelekezet hivatalos képviseletét. A törvény továbbá elrendelte a zsidó bírák kényszernyugdíjazását s megtiltotta a jövőre nézve zsidónak közhivatalra való kinevezését, a már állásban lévőket azonban békén hagyta. Végül a törvény kimondta, hogy azontúl zsidó nem nyerhet magyar állampolgárságot, sem honosítás, sem házasság révén.

Radikális ujitást tartalmazott a második zsidótörvényjavaslat a « zsidó » fogalmának meghatározásánál, amennyiben ezt most már teljesen a leszármazás, vagyis a fajiság alapján kívánta eldönteni.

A kormány által beterjesztett eredeti szöveg nem ismert különbséget a zsidó vallású izraelita és a kikeresztelkedettek között, az utóbbiakat éppoly beolvadásra képtelen, idegen fajtának tekintve, mint a zsidó hítközösségben megmarad-

takat. Ez volt az a pont, ahol az egyházakkal való összeütközés elkerülhetetlennek látszott.

A nyílt törés megelőzésére Imrédy utóda a miniszterelnöki székben, gróf Teleki Pál, személyesen kereste föl az egyházak vezetőit, kérve őket, hogy a nagyobb rossz elkerülése végett támogassák kormányát a törvény megszavazásával. Teleki azzal érvelt, hogy amennyiben a kormány nem tudná a túlfűtött antiszemita hangulatot az újabb zsidótörvény által még a küszöbön álló országgyűlési választások előtt lecsillapítani, akkor a szavazóurnáknál a szélsőjobb fog győzni, s ez esetben a zsidók sorsa még sokkal rosszabbra fordul. Hiába is vetné vissza a felsőház a javaslatot — érvelt tovább Teleki — ha a képviselőház ragaszkodik hozzá, akkor másodszori szavazással a felsőház elvetése és a kormányzó vétója ellenére is törvénnyé emelheti (15). Az egyházi vezetők, ismerve Teleki náciellenességét, nem kételkedhettek szavainak őszinteségében. Mégis, bár teljes mértékben osztották a miniszterelnök aggodalmait, a törvényjavaslatot csak akkor voltak hajlandók megszavazni, ha a kormány és az általa vezetett képviselőházi többség engedményeket tesz a keresztény egyház kötelékébe lépett zsidószármazású híveik javára. A bizottsági tárgyalások során az egyházak megkísérelték, hogy minden keresztényt kivonjanak a törvény alól, majd mikor ez nem sikerült, legalább azokat kívánták kivételeztetni, akik 1939 jan. 1.-én keresztények s őseik 1867 óta Magyarországon laknak. Ez még mindig elfogadhatatlannak bizonyult a képviselőházi többség számára. A legtöbb, amit el lehetett érni, az volt, hogy kivételezettek lettek az 1848 óta honos zsidó-származásu keresztények akkor, ha ők, ill. szüleik, 1919 aug. 1.-e előtt vették fel a keresztséget. Ez a rendelkezés került azután bele a felsőház módosító javaslatába azzal együtt, hogy a törvény a kétes esetek kivizsgálását egy külön erre a célra felállított bizottságra bízza, melynek úgyszintén joga lesz kivételes esetekben kiváló személyeket a kivételezettek közé fölvenni.

Az egyházi vezetők ellenállása

A törvény felsőházi tárgyalásakor az egyházfők részéről elhangzott beszédekből és hozzászólásokból világosan kitűnik, hogy e csekély engedményeket egyáltalán nem tekintették kielégítőnek s a törvényt végülis csak nagyfokú ellenérzéssel és kényszeredetten szavazták meg.

---

(15) Lásd Bereczky, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, 8-9. old.

A magyar katolikus egyház vezetőinek felfogását Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás fejtette ki a felsőházi vita során 1939 ápr. 15.-én elhangzott beszédében (16). Bevezetőben készségesen elismerte a « zsidókérdés » létezését s rendezésének szükségességét. « Előrebocsátom t. Felsőház — mondta — hogy a zsidóságnak közéleti, gazdasági, és egyéb tereken való arányos visszaszorítását a nemzet jogos önvédelme okán mindenki szükségesnek tartja, aki velem együtt aggodalommal nézte, hogy a recepciós törvény életbelépése óta a hazai zsidóság egyrésze, a többieknek mintegy hallgatag beleegyezésével, a katolikusok állandó tiltakozása ellenére, liberális asszisztenciával, a sajtó útján és « művészet » ürügye alatt irodalomban, költészetben, színházban, moziban, zenében, festészetben jóformán mindent kétségbevont, vagy diszkreditált, ami a keresztény ember előtt szent, így az Istent, a szenteket, a vallást, az egyházat, a házasságot, a családot, a hazát, stb., a földművelésben pedig, valamint az iparban és a kereskedelemben, a pénzügyben, szóval egész gazdasági életünkben, továbbá magán- és közéletünkben iparkodott lerombolni a keresztény erkölcsöket. Hangsúlyozom: a zsidóság egy részéről beszéltem ». Ugyanakkor azonban kifogásolja a prímás, hogy « a tervezett törvény nem kifejezetten egyéni deliktumok, hanem a zsidók összességének szélsőségekre való hajlamossága és bizonyos túlkapásai miatt minden magyar állampolgárt sújt, akit a javaslat « zsidó »-nak nevez ... itt olyan represszáliával állunk szemben, amely a bűnösökkel együtt azokat is (sújtja), akik nem szolgáltak rá, mert a kifogásolt cselekedetekben nem volt részük, más szóval: egyéni deliktumot nem követtek el ».

A továbbiakban a primás kifejtette, hogy az egyház a represszáliákat nem helyesli. A keresztény erkölcstan megköveteli, hogy belső és külső fórumon egyaránt mindenkit egyénileg, cselekedetei körülményeinek figyelembe vételével bíráljanak el. Minden jogállam ezt az elvet követi. Különben is — mondotta — nem elegendő visszaszorítani azokat, akik a keresztény Magyarország ellen bizonyos túlkapásokkal vétkeztek, hanem gazdasági, társadalmi és közéletünkben, valamint törvényhozásunkban meg kellene szüntetni azokat a jelenségeket is, amelyeket a zsidó szellem vitt oda és amelyek miatt a m. kir. kormány ezt a törvényjavaslatot szükségesnek tartotta ».

A « zsidó »-nak leszármazás szerinti definiciójára, valamint az asszimiláció lehetőségének tagadására reflektálva Serédi határo-

(16) *Felsőházi Napló* (1935-1939) IV. köt., 135-138 old.

zottan az asszimiláció lehetősége, sőt kívánatos volta mellett tört pálcát és azt elsősorban a keresztség szentségének hatására végbemenő lelki átalakulástól és a megtértnek a keresztény miliőbe való beolvadásától remélte. Szerinte a törvényjavaslatnak nagy hibája, hogy még módosított szövegében is a keresztség lelki átalakító hatását bizonyos terminushoz köti. Ezt igazságtalannak tartja, mivel meggyőződése, hogy « a lelki átalakulás... egyéni dolog: egyiknél korábban és teljes mértékben bekövetkezik a keresztény asszimiláció, a másiknál később, vagy nem teljes mértékben; de valamelyes asszimiláció — értem a keresztény asszimilációt — mindig bekövetkezik, ha a keresztség szentségét komoly szándékkal vette fel az illető. A szándék komolyságának megitélése a szükséges lelki előkészítés és esetleg bizonyos időtartamú katechumenátus elvégzése után az illető egyházra tartozik ».

Következésképpen a prímás szerint « igen sajnálatos volna, ha a keresztény állam törvényhozásában keresztény állampolgárokat « zsidó »-nak minősítenének és ezen a címen egyéb ok nélkül — ezt hangsúlyozom, hogy egyéb ok nélkül — megfosztanák őket olyan jogoktól, melyek őket addig a többi keresztény állampolgárokkal együtt megillették ». A továbbiakban Serédi elismeri, hogy a kikeresztelkedettek között akadnak olyanok, akik a keresztséget csak érdekből vették fel s valójában a zsidóságnak azzal a nemkívánatos részével tartják továbbra is a szellemi közösséget, akik ellen a törvényjavaslat irányul. Másrészt azonban « a megkeresztelt zsidók között is vannak olyanok — tanusítja a primás — akik életükkel komoly keresztény szellemről tesznek tanúságot és bizonyosan lesznek azok között is, akik ezután veszik fel a keresztség szentségét. Ha ez nem így volna, akkor abból az következnék, hogy zsidót egyáltalán nem volna szabad keresztelni, csakhogy ez meg nyilván ellenkeznék Krisztus világos tanításával és parancsával, amelyet az apostoloknak mondott, hogy 'tanítsátok és kereszteljetek meg minden nemzetet'. Ellenkeznék ez az apostolok eljárásával is, akik zsidókat is kereszteltek ».

A prímás ezután javasolta, hogy ha már a kormány legalább annyit megengedett, hogy elismeri a húsz éve megkeresztelkedettek asszimilált voltát, úgy a jövőre nézve is meg kellene engednie, hogy az 1919 után kikeresztelkedettek és a jövőben kikeresztelkedők és leszármazottaik húsz esztendő letelte után ne számítsanak többé zsidónak. Beszéde végén Serédi mégegyszer hangsúlyozta, hogy a kormány engedményei korántsem elégítették ki, s csakis mint kisebb rosszat fogadja el a törvényjavaslatot. Zárószavaiban pedig ismét kikeresztelkedett hiveiről emlékezett meg: « kérem, találtassék rá mód, hogy védelmet nyerjenek azok a keresztények, akik az ilyen visszaszorításra nem szolgáltak rá ».

A hercegprímáshoz hasonlóan a protestáns egyházak képviselői is készek voltak a « zsidókérdés » rendezésének szükségét elismerni, azonban a törvény egyes rendelkezéseinek túlzó szigora és különösképen a kikeresztelkedett zsidók egy részének és gyermekeiknek « visszazsidósítása » bennük is erős ellenérzést váltott ki.

Raffay Sándor evangélikus püspök felszólalása végén bevallotta, hogy « lelkemnek bizonyos nyugtalanságával, bizonyos jogos aggodalmával fogadom el a törvényjavaslatot, ismétlem a módosításokkal, tehát nem a módosítások nélkül. Teszem ezt azért, mert bár nem elégít ki engem ez a törvényjavaslat, mégis a bizottsági tárgyalások folyamata alatt annyi jóakaratot, annyi megértést tapasztaltam mind az igazságügyminiszter úr, mind a miniszterelnök úr részéről, hogy én teljesen megnyugszom az ő kezükbe letett törvény alkalmazásának majdan bekövetkező módszereiben. Másrészt tisztelettel arra kérem az én zsidó, vagy zsidóból kereszténynyé lett polgártársaimat, elégedjenek meg most ezzel a törvényjavaslattal, nyugodjanak ebbe bele, a mai viszonyok között jobbat, többet kieszközölni, megállapítani nem lehet. Hiszem azonban, hogy ennek a végrehajtása folyamán az emberiesség, a józan állampolgári körültekintés és az állam vezetésével megbízottak nagy erkölcsi és államjogi felelőssége meg fogja találni azokat a módokat, amelyek lehetőleg kevesbítik az egyéni és családi keserűségeket » (17).

Ravasz László református püspök is felveti a kérdést: « a keresztény etika szempontjából mit mondunk a javaslattal szemben: nincs-e benne fokozott keménység, igazságtalanság, nem támaszt-e gyűlöletet, nem küzd-e méltatlan fegyverrel, és nem feleslegesen fokozza-e azt a szenvedést, amelynek a minimumra való beállítását mindnyájan keresztyén kötelességünknek tudjuk? Ebből a szempontból — válaszolja — igenis vannak kifogásaim a törvényjavaslat és annak indokolása ellen ».

A javaslat egyes pontjainak részletes bírálata után, a kiváló szónok hírének örvendő Ravasz így egészítette ki hozzászólását: « Kéréssel fordulok a királyi kormányhoz, hogy a végrehajtás olyan kezekben legyen, melyek a kívánatos erély mellett a természetes gyöngédséget és jóakaratot is megmutatják. A jogkorlátozás keretein belül jogbiztonságot, jogvédelmet és igazságot szolgáltatni különösképpen kötelességének tartja... El kell mondanom azt is, hogy sem ez a zsidótörvény, sem semmiféle emberi törvény a világon a keresztény anyaszentegyház nagy missziói feladatát nem érinti és nem is érintheti. Menjetek el, tegyetek tanítványokká minden népeket, — Krisztus missziói parancsa zavartalanul fog zengeni tovább a világon. Nem fogunk igérni, mint ahogy nem igértünk eddig sem a kereszteséggel földi előnyöket, társadalmi javakat, jogi kiváltságokat; lelket és igét igérünk csupán. Ha jön valaki hozzánk, tudja meg, hogy a magyar törvények szerint az ő közjogi helyzete ezáltal változást nem szenved; de tudja meg azt is, hogy az egyház keretén belül éppen olyan testvér a zsidószármazású, mint a magyarszármazású és az, hogy különböző származású emberek vannak benne az egyházban, ez az egyháznak sem az egységét, sem a szentségét, sem az egyetemességét egy hajszállal nem érinti ».

« Fordulnom kell innen a zsidószármazású izraelitákhoz, a hívő zsidókhoz, az Ótestamentum népéhez. Sem a próféták, sem a nagy zsidó szellemek dicsőségéből ez a törvény, sem másféle törvény

(17) Uo., 151. old.

egy jottát soha el nem vehet, nem is akar elvenni. Hitüknek komolysága, szentsége, eddigi nagy szolgálatai a történelem és a változó nemzedékek becslése szerint változatlanul megmaradnak. Csak látszat az, hogy mi itt származás és emberi hozzátartozások ellen küzdünk. A dolgok lényegében közös ősi emberi ellenségünk, a megromlott emberi természet bűne és nyomorúsága ellen küzdünk. Látszat az, hogy szembenállunk; együtt kell nekünk küzdenünk magunkban és másokban ».

« A keresztyén és izraelita zsidószármazású embereknek pedig mondom: mint ahogy vannak nemes zsidók és nemtelen keresztyének, ezzel a törvénnyel magával egyéni minősége és értéke senkinek érintve nincsen. De mondom azt is, hogy az alázatos szenvedésnek kiengesztelő ereje van és ha valaki csakugyan ártatlanul szenved, evvel az ártatlanságával erőtleníti meg azt, ami a törvényben esetleg emberi hiba, gyarlóság és igazságtalanság » (18).

A felsőházi tárgyalás eredményeként, bár az elért módosító javaslat felette szerényre sikerült, a keresztények kivételezésével és az asszimiláció lehetőségének elismerésével végeredményben megdőlt a törvényjavaslat eredeti szövegében erősen kifejezésre jutó fajelmélet. Ebben a főérdem az egyházak képviselőit illette, akiket ebben a felsőház többsége támogatott. Tasnády-Nagy András igazságügyminiszter nem is késett felpanaszolni, hogy Serédi, Raffay és Ravasz a törvényjavaslat indokolását elutasítva (mely az asszimiláció lehetetlenségét fejtette ki), igenis az asszimiláció lehetőségét védték, a magyarságba való beolvadás, elsősorban pedig a keresztség által. A miniszter ugyancsak kifogásolta a hercegprímásnak és a protestáns egyházfőknek a zsidók kollektiv bűnösségét elutasító és az egyéni felelősség megállapítását követelő kijelentéseit (19).

A részletes tárgyalás alkalmával Glattfelder Gyula csanádi püspök rá is mutatott arra, hogy az egyházak képviselőinek sikerült a kormány eredeti nézeteit e fontos elvi kérdésben megváltoztatni. « A miniszterelnök úr — mondotta a püspök — tulajdonképen már rést ütött azon az elvi álláspontón, amely elvi álláspont ennek a törvénynek ismételten hangoztatott alapelgondolása, hogy a leszármazás álláspontján áll. Sőt a miniszterelnök úr múltkor itteni felszólalásában ő eminenciájának [Serédi] szónoklatával, felfogásával szemben deferálva kijelentette minden kertelés nélkül hogy a keresztségnek igenis van asszimiláló hatása » (20).

A felsőház többsége, s köztük az egyházak képviselői, végülis megszavazta a módosított törvényjavaslatot, annak

(18) Uo., 163. old.
(19) Uo., 192-193. old.
(20) Uo., 205. old.

ellenére, hogy — amint Glattfelder püspök kifejtette — « a Háznak részéről, tradicióival, lelkületével, egész gondolkodásával és jogfelfogásával szemben óriási és áldozatos elhatározás volt a komplexus egészét magáévá tenni ».

Miért történt ez így, azt a csanádi püspök további szavai világítják meg: « Én azt hiszem, ez a lényeg; nem a zsidókról, a jó vagy rossz zsidókról volt itt számunkra szó, hanem itt szó volt számunkra nagy és mélyenjáró jogi, etikai és alkotmányos vonatkozású elvekről. És amikor ez a Ház hosszú emberöltőkön keresztül kifejlődött hagyományaival — igazán ezt kell mondani — szakítva, mégis a kormány álláspontjára helyezkedett és a problémát a maga egészében akceptálta, csaknem egyhangúan megszavazta a törvényjavaslatot, ... [ez bizonyítja] azt, ami a bizottságokban mindenütt végig elhangzott, hogy ez a Ház nem harcot kíván a kormánnyal, ez a Ház nem harcot kíván a másik házzal, ez a Ház sokszor igen sértő inszinuációk ellenére némán és hallgatagon ment tovább a maga útján és teljesítette a maga kötelességét. Miért? Éppen azért, mert kerülni kívánt minden nehézséget, jól tudván, hogy hivatása nem bajt szerezni, nem a felforgatás elementumait erősíteni, hanem hivatása azt a kormányt, amelynek építőkészségéről teljesen meg van győződve építő munkájának végzése terén támogatni, támogatni nemcsak kötelességszerű kényszer hatása alatt, hanem igazán lelki egyetértéssel és rokonszenvvel » (21).

Gróf Teleki Pál miniszterelnök, akinek a támogatást megadták, a második zsidótörvénnyel a zsidókérdést befejezettnek tekintette (22). Csakhogy tévedett ő is és mindazok, akik vele együtt abban a reményben engedtek — sokszor jobb meggyőződésük ellenére — az antiszemita követeléseknek, hogy ezzel elérik az indulatok lecsillapodását. A « szélkifogás » csak annyiban sikerült, hogy az 1939 tavaszán tartott választásokon — ami 1920 óta először történt országszerte titkos szavazással — a szélsőjobbnak nem sikerült a törvényhozást elözönlenie, bár a különböző náci pártok így is mintegy 50 mandátumhoz jutottak (23). Másrészt viszont a miniszterelnök által annyira óhajtott társadalmi béke csak nem állt helyre: a németektől folyton szított, és sok esetben pénzelt, szélsőjobb gondoskodott arról, hogy mind a parlamentben, mind a sajtóban, népgyűléseken s az utcán a zsidó-

(21) Uo. 205. old.

(22) Lásd Kovrig Béla, *Magyar Társadalompolitika* (1920-1945). A Magyar Nemzeti Bizottmány Vallás és Közoktatásügyi Bizottsága; New York, 1954; sokszorosított kiadás, II. köt., 187-189. old.

(23) Még nagyobb jelentősége volt annak, hogy az új képviselőházban a többséget alkotó kormánypárton, a MÉP-en belül a súlypont mindinkább a szélsőjobb felé csúszott. Lásd Macartney *October Fifteenth*, I. köt., 351. old.

kérdést továbbra is elevenen tartsa. Alig egy év múltán pedig Teleki tragikus halálát követően Magyarországnak a németek oldalán való hadbalépése minden addiginál erősebb jobbrafordulást eredményezett a magyar politika mezején.

A harmadik zsidótörvény

Bárdossy László, az új miniszterelnök, a németek és a magyar szélsőjobb követeléseinek engedve 1941 nyarán az országgyűlés elé terjesztette az ún. « harmadik zsidótörvény » javaslatát. « A házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatos szükséges fajvédelmi rendelkezésekről » szóló 1941: XV. tc. a hírhedt nürnbergi törvények szellemében súlyos bűntetés terhe alatt tiltotta meg zsidók és nemzsidók közötti házasságot és házasságon kívüli nemi érintkezést. A keresztény egyházak ebben már nemcsakhogy nem kooperálhattak, hanem erélyes tiltakozásukat jelentették be. A házasság tiltó akadályainak a fajiság szerint való meghatározását az állam által az egyházak szószólói a természettörvénybe ütközőnek minősítették. Azt pedig hogy az állam a keresztények házassága fölött is rendelkezzen — az új törvény a « zsidó » fogalmát még az előbbieknél is tágabban határozta meg, így sokezer keresztény esett a törvény rendelkezése alá — az egyházak egyenesen tűrhetetlennek találták. Különösen nagy volt a felháborodás és éles a tiltakozás a katolikus egyház részéről, mely a házasságot szentségnek tekinti s a múltban is mindig ellenszegült minden állami beavatkozásnak ezen a téren, de a protestáns egyházak sem fogadhatták el az államnak azt a jogát, hogy afölött döntsön, hogy híveik kivel házasodhatnak, s kivel nem.

A képviselőházi vita alkalmával az ellenzéki szónokok sorában a Független Kisgazdapárt nevében Varga Béla papképviselő pártja álláspontja mellett egyháza felfogását is kifejezte, mikor kijelentette, hogy « ez a javaslat természetjogellenes, ez a javaslat egyházjogellenes, ez a javaslat kereszténységellenes, ezért azt sem általánosságban, sem részleteiben nem fogadhatom el » (24).

A Kereszténypárt szónoka, Közi-Horváth József papképviselő, hozzászólását a képviselőház valamennyi papképviselője által aláírt tiltakozó deklaráció felolvasásával vezette be, majd a törvényjavaslatnak a természetjoggal és a keresztény hitelvekkel való ütközésére hivatkozással a

---

(24) *Képviselőházi Napló* (1939-1945) X. köt., 374. old.

miniszterelnököt arra kérte, hogy « ezt a javaslatot vonja vissza, mert többet árt, mint használ » (25).

A javaslat felsőházi tárgyalása alkalmával a katolikus álláspontot ismét maga a hercegprímás, Serédi Jusztinián bíboros fejtette ki 1941 július 18.-án mondott beszédében. Mindenekelőtt tiltakozott az ellen, hogy a szokástól eltérően a kormány a törvényjavaslat tervezetét nem küldte meg neki időben, úgy hogy arra még parlamenti beterjesztése előtt észrevételeit megtehette volna. Ugyancsak kifogásolta, hogy míg az ország prímását nem informálták időben és kellőképen a készülő törvényjavaslatról, ugyanakkor a sajtó útján hatalmas propagandát fejtettek ki érdekében s mintegy « közvéleményt » teremtettek, hogy azután ennek a mesterségesen kialakított « közvéleménynek » nevében utasíthassanak vissza minden bírálatot és ellenvetést. A prímás szerint ezzel az eljárással a kormány tulajdonképpen a törvényhozók lelkiismeretes munkáját akadályozza, « ha ugyanis ezek (ti. a törvényhozók) legjobb meggyőződésük ellenére a helytelen 'közvélemény'-hez igazodnak, akkor nem teljesítik kötelességüket a nemzet iránt, ha pedig nem törődnek vagy éppen szembeszállnak a helytelen 'közvélemény'-nyel és legjobb tudásuk és lelkiismeretük szerint foglalnak állást, akkor mindenféle támadásoknak tehetik ki magukat vagy díszítő jelzőket kaphatnak, úgyhogy veszélyben foroghat alkotmányos törvényhozói függetlenségük is ». (26)

« Azt kérdezhetné valaki — vetette fel a kérdést a prímás — hogy ebben a haladó világban a római katolikus egyház miért nem alkalmazkodik a közvéleményhez. Feleletem egyszerű; azért, mert isteni alapítója nem úgy rendelkezett, hogy egyháza a mindenkori közvéleményt szentesítse, hanem hogy Isten parancsa szerint a változatlan igazságot híven megőrizze, tévedéstől mentesen és következetesen hirdesse és terjessze ». Annak illusztrálására, hogy a « közvélemény » milyen megbízhatatlan és változó, Serédi a kormány és a felsőház emlékezetébe idézte, hogy alig néhány évtizeddel előbb az akkori kormányzat, sajtó és irodalom a zsidók teljes emancipálását és asszimilációját « mint valami nagyon kívánatos dolgot hirdették, most pedig börtönnel akarnák büntetni és a már fajilag főképpen pedig lelkileg nagyjából asszimiláltakat is újra disszimilálni kívánják ». Ezért nyomatékosan hangsúlyozza, hogy « a változó körülményekhez való igazodást az államok kormányaira nézve is veszélyesnek, sőt végzetesnek tartom, mert ilyen alkalmazkodás esetén a köz legnagyobb kárára igen könnyen a « közvélemény », helyesebben a közvéleményt sugalmazó s legtöbbször a titokzatos háttérbe rejtőző, felelősségre nem vonható erőszakos egyének kezébe megy át az állam igazgatásának, a törvénykezésnek, sőt az igazságszolgáltatásnak irányítása is ».

(25) Uo., 381. old.
(26) *Felsőházi Napló* (1939-1945) II. köt., 282-286. old.

Magára a törvényjavaslat tárgyára térve, a prímás ünnepélyesen kijelentette, hogy az egész püspöki kar nevében beszél, mikor a katolikus álláspontot kifejti s a törvényjavaslatot katolikus egyházi és magyar nemzeti szempontból mérlegelve, vele szemben kénytelen állást foglalni. Mindjárt azt is hangsúlyozta, hogy « ha pedig a törvényjavaslat miatt nálunk ellentétbe kerül az egyház és az állam, ezt az ellentétet nem az egyház idézte elő ».

A törvényjavaslatban szereplő három házassági akadálynak, úgymint a fertőző gümőkór, a fertőző nemibaj és a zsidó származás, az állam által való felállítását bírálva a hercegprímás mindenekelőtt egyháza tanítását fejtette ki a keresztény házasságról. « A katolikus egyház tanítása szerint — mondotta — a keresztény házasságban Krisztus magát a házassági szerződést emelte szentségi méltóságra, úgyhogy a szentség elválaszthatatlan magától a házassági szerződéstől. Ezt az 1012. kánon mondja ki. A szentségek pedig Krisztus rendelése, tehát a pozitív isteni törvény alapján bizonyos feltételek és megszorítások mellett teljesen az egyház hatáskörébe tartoznak. Az egyház tehát soha nem ismerheti el, hogy államoknak vagy másoknak a szentségi házasságok megkötésére vonatkozóan akárcsak közvetve is bárminemű intézkedési vagy tilalmazó joguk volna. Ezért tiltakozik a polgári házasságnak olyan formája ellen, amely a szentségi házasság megkötését akadályozza, mert az egyház törvényei szerint minden megkeresztelt ember köthet házasságot, akinek az Isten sem közvetlen, sem közvetve egyháza útján meg nem tiltja, vagyis, ha sem isteni jogból eredő, sem jedig egyházi természetű házassági akadály nem forog fenn (1035. kánon). Az ilyen kereszteltelknek egyébként az ugyancsak isteni eredetű természeti törvény szerint is joguk van a házasság megkötésére. Az olyan kereszteltek házasságánál tehát, akik között sem az isteni jogból eredő, sem egyházi természetű házassági akadály fenn nem forog, s akik a házasság szentségét fel akarják venni, az egyház papjainak törvény szerint való közreműködését megtagadni nem lehet. Hogy az isteni jog mikor állít tiltó, mikor semmisítő akadályt, azt hitelesen magyarázni a legfőbb egyházi hatóságra tartozik. Ugyanennek a legfőbb egyházi hatóságnak kizárólagos joga a kereszteltek, az ő hívei számára egyetemes vagy partikuláris törvénnyel tiltó vagy semmisítő akadályokat állítani (1038. kánon). De ha az egyház tanítja is, hogy az államoknak az egyházi, tehát szentségi házasságokra vonatkozóan sem intézkedési, sem tilalmazási joguk nincsen: azt a jogukat készségesen elismeri, hogy a szentségi házasságoknak is ők állapíthatják meg polgárjogi következményeit (1016. kánon), mert ennek megállapítása már az államokra tartozik ».

A továbbiakban Serédi vizsgálat alá vette a törvényjavaslat egyes rendelkezéseit. A házasulandók kötelező orvosi vizsgálatával kapcsolatban rámutatott arra, hogy miként lehetett volna a magában dicséretreméltó egészségvédelmi szándékot úgy megvalósítani, hogy az ne ütközne a természettörvényekbe s az egyház

tanításába (27). Ugyanígy a zsidók s keresztények közötti házasságot a kormány megnehezíthette volna bizonyos polgárjogi következmények, pl. vagyonjogi korlátozások által, amit ugyan a prímás sajnálatosnak tartott volna, de mint kisebb rosszat el tudta volna fogadni. Ezután rámutatott arra, hogy a keresztények és a zsidóvallásúak közti házasságot, a *cultus disparitas* miatt a katolikus kánonjog is tiltja (1070. kánon). Mivel azonban a javaslat a megkeresztelt zsidókat továbbra is zsidónak minősíti s nekik is megtiltja a nemzsidó származású keresztényekkel a házasságot, az egyházfő kénytelen a kormánnyal szembehelyezkedni és kijelenteni, hogy « amennyiben tehát a tilalom a keresztényekre is vonatkozik, a javaslatot el nem fogadhatom, mert az egyházban sohasem volt, most sincs és a jövőben sem lesz olyan törvény, amely a keresztelteknek — ha egyébként közöttük házassági akadály nem forog fenn — pusztán származásuk miatt megtiltaná a szentségi házasságot. Pedig ez a törvényjavaslat, amely a keresztény Magyarország keresztény országgyűlése elé került, talán legnagyobbrészt éppen a zsidó származású keresztényeket érinti s ezek házasságát kívánja lehetetlenné tenni, illetőleg őket és gyermekeiket s ezek utódait *in aeternum* visszazsidósítani... »

A törvényjavaslatnak külföldi példákra való hivatkozásával szemben Serédi annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy « katolikus embernek az egyházi és állami, a magán-és nyilvános élet problémáira vonatkozó állasfoglalásában nem mások eljárása, hanem Krisztus törvényei az irányadók ».

Ravasz László református püspök felszólalásában hosszan foglalkozott a javaslat alapját képező fajbiológiai elméletekkel, kimutatva azok feltételezéseinek a komoly tudomány által még egyáltalán nem bizonyítható voltát. Majd az emberiesség nevében tiltakozott a törvényjavaslat visszaható büntetőrendelkezései ellen, amit különösen a keresztény-zsidó vegyesházasságból származó gyermekekre nézve talált kegyetlennek. A házassági tilalomra nézve kijelentette, hogy « az evangéliumi keresztyén állásponttal a törvény alapgondolata kibékíthetetlen. Mi a Szentírás alapján azt tanítjuk, hogy Isten az embert az egyetemes bűnösségtől megváltja azáltal, hogy a Szentlélek az ő csodálatos kegyelméből és erejéből az illetőt újjászüli. A Szentléleknek ez az újjászülői munkája nincs kötve nemhez, korhoz, nemzetséghez, nincs kötve értelmi erőhöz, nincs kötve testi egészséghez, egyetemes mint a világ teremtése, egyetemes, mint az örökkévalóság. Ezért a Szentlélek ujjászülő munkáját, amelynek szimbóluma, igérete és pecsétje a keresztség szakramentuma, csúfolja meg az a gondolat, amely azt hirdeti és

(27) Például annak elrendelésével, hogy a vizsgáló orvos titoktartás terhe alatt figyelmeztetné a házasulandó feleket a fertőző betegség jelenlétére. Ez az eljárás Serédi szerint a legtöbb esetben elegendő lenne ahhoz, hogy az ilyen betegségben szenvedők, ill. jegyeseik visszalépjenek a házasságkötéstől Uo., 284. old.

ismétli, hogy ennyi meg ennyi zsidó vér mellett az illető soha, semmi körülmények által Szentlélektől újjászületett, megváltott ember nem lehet, mert a törvény mögött tulajdonképpen ez a gondolat jelentkezik ».

Ravasz azután beszámolt a felsőház vegyes bizottságában végzett munkájáról s ajánlotta az ott kidolgozott módosító javaslatnak elfogadását, melynek segítségével legalább a kivételezett kikeresztelkedettek számát igyekeztek növelni. Felszólalása végén hallgatóit biztosította arról, hogy minden divatos koráramlat ellenére « az egyház pedig továbbra is hirdetni fogja, úgy ahogyan eddig hirdette, létalapját, Krisztus Urunk missziói parancsát: 'Menjetek el, tegyetek tanitványokká minden népeket, megkeresztelvén őket az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében'. Ezt hirdeti amig él, azért, mert csak addig él, amig ezt hirdeti ».

Ez a javaslat a keresztyén házasság értékének és érvényének elbírálásánál döntő szemponttá a faji, biológiai szempontot, tehát a vérségi leszármazást teszi. Ezzel szemben keresztyén elvi alapon — bár a fajiságnak Istentől rendelt és akart nagy jelentőségét és ápolásának szükségét nem lehet félreismerni — elvitázhatatlan, hogy a házasság keresztyéni voltának és a nemzet szempontjából pozitív erkölcsi értékének megítélésénél döntőek csakis a lélek és a szellem normái lehetnek, tehát olyan házasságot, amelyben a keresztyén lélek szellemi és erkölcsi fölénye emberileg biztosítottnak látszik, nem lehet pusztán vérségi alapon a nemzet szempontjából károsnak kijelenteni ».

« E javaslat törvénnyéválása esetén a magyar nemzet keresztyén szellemi és művelődési közösségéből, a kilencszázéves keresztyén Magyarország kipróbált nemzetépítő alapelveivel teljes ellentétben olyan állampolgárok seregét zárná ki mindörökre ivadékaikkal együtt, akik vagy akiknek már elődeik is Krisztus Urunkhoz és a keresztyén magyarság életrendjéhez és legértékesebb hagyományaihoz lélekben odakapcsolódtak vagy legalább is afelé már őszintén és jóhiszeműen útban voltak. Ezeknek akár a számukra már idegenné, sőt ellenségessé vált nem keresztyén és nem magyar életkapcsolatokba való erőszakos visszataszítása, akár lelki meghasonulásba kergetése sem Istennek tetsző és a Krisztus evangéliumának megfelelő nem lehet, sem nemzetünk valódi érdekét nem szolgálja ».

« Ez a javaslat törvénnyé válása esetén kényszerűleg maga után vonná a házasságonkívüli együttélések tömeges elszaporodását, általában az ország lakossága megkeresztelt és meg nem keresztelt részében az amúgysem erős lábon álló erkölcsiség újabb lazulását és épp azoknak a vérkeveredéseknek ellenőrizhetetlen folytatódását, amelyeket a javaslat legitim formában meggátolni, illetőleg ellenőrizni kíván. Ez pedig szintén éppoly kevéssé lehet Isten akarata, mint amennyire nem szolgálja egy testben és lélekben ép és erős, megifjodó magyar nemzeti élet várvavárt kialakulását. Ezért a törvényjavaslatot nem fogadom el » (28).

---

(28) Uo., 288-292. old.

Az evangélikus egyház képviseletében Kapi Béla püspök szólalt fel (29), aki Serédihez és Ravaszhoz hasonlóan a törvényjavaslatot elfogadhatatlannak minősítette. « Ez a házassági törvény — mondotta — korlátozza az egyháznak a házasságkötéseknél eddig biztosított törvényes szabadságát.» Majd így folytatta: « lehetetlenné teszi számomra ennek a törvényjavaslatnek elfogadását az a körülmény, hogy ebben a házassági törvényben ... nem a zsidókról, hanem a keresztényekről van szó. Az ítélkezés és a tiltó kirekesztés nem azokra vonatkozik, akik az ő vallásközösségi hovatartozandóságukat és az ő vallási és egyházi, hitközségi életüket a zsinagóga felé keresik, hanem azokra, akik név szerint, lélek szerint és szív szerint is a keresztyén egyházak valamelyikének a közösségébe tartoznak, akik a keresztség szentsége által váltak a keresztyén egyházak valamelyikének tagjaivá ».

« Nem kívánhatja ez a tiszteletre méltó törvényhozó testület a kormánytól — folytatta a püspök —, hogy ebbe a törvényjavaslatba illessze be argumentumképpen, vagy ellen-argumentumképpen a keresztség szentségéről szóló definició és annak lényegbeli meghatározását, de mi, akik egyházi szolgálatban állunk, kell, hogy itt felelősség mellett kijelentsük azt, hogy a keresztség szentsége az egyházak meggyőződése szerint keresztyénné tesz és Isten lelkében és annak szent munkájában van elrejtve annak misztikus titokzatossága, életmegoldása, amit a keresztség következményeinek és lelki valóságainak nevezünk ».

« Természetes tehát, hogy az egyház látja, átérzi, mérlegeli, híveinek sorsát és életét. Nemcsak azért, mert sajnálja őket, nem azért, mert velük lelki közösségben tudja magát, hanem azért, mert felelősséget érez az ő jövendő lelki életükért, e világi életben való elhelyezkedésükért és felelősséget érez azért, hogy Magyarországon a keresztyén társadalomban, ebben a keresztyén államban mint egyenjogú keresztyén állampolgárok helyezkedhessenek el, és a magunk házasságkötése által is ebben az életvonalban haladhassanak ».

Kapi a törvényjavaslatot az állam érdekével sem tartotta összeegyeztethetőnek, mivel szerinte « egy államot keresztyénné nem politikai irányzatok és nem a modern politikai eszmeáramlatokhoz való igazodás tesz, hanem az állam alapvető kérdéseinek keresztyén szellemmel való megtöltése és az élet különböző viszonyainak a keresztyénség sínpárjára való átváltása. Ezt a törvényjavaslatot — tette hozzá — ebből a szempontból nem látom olyannak, mint amely az állam igazi érdekét szolgálja ». Ezután az evangélikus püspök óvta a törvényhozást a nemzet egységének megbontásától, s az egyéni tragédiák szükségtelen szaporításától. Majd rámutatva a kényszerű házasságonkívüli együttéléssel járó erkölcstelenségek terjedésének veszélyére, szavait komoly figyelmeztetéssel zárta:

(29) Uo., 293-295. old.

« Befejezem felszólalásomat azzal, hogy a törvényhozásnak és a kormánynak lehet nagy hatalom a kezében, de minden törvényalkotást megpróbál két más nagy hatalmasság, az igazság és az élet, ebben az esetben az erkölcsi igazság s történelmi élet, és minden törvényalkotás felett nemcsak a külső közvélemény mond bírálatot, hanem itélkezik az örök törvényhozó, az élő Isten is ».

Az egyházak ellenzése nem tudta megakadályozni, hogy a felsőház a harmadik zsidótörvényt végülis 65 szavazattal, 53 ellenében elfogadja. Az egyedüli engedmény a felsőház által 77:50 arányban megszavazott és a kormánytól és a képviselőháztól elfogadott módosító javaslat volt, mely a keresztényekkel kötendő házassági tilalom alól kivette azokat, akiknek csak két nagyszülőjük volt zsidó, maguk viszont már kereszténynek születtek, illetve 7 éves koruk előtt megkeresztelkedtek (30).

Az egyházfők ellenállásának mérlege

A zsidótörvényekkel kapcsolatban az egyházakat sok szemrehányás érte. Vádlóik rendszerint kiemelik, hogy a zsidóság szenvedései iránt részvétlenséget tanusítottak, az emberiesség mindenkivel szemben kötelező elvének védelme helyett a klérust csak saját híveinek java érdekelte, csak azokat igyekezte kivételeztetni, különben a zsidók ellen készségesen megszavazták az első két zsidótörvényt (31). A harmadiknak is csak azért álltak ellen, mivel az — amint azt az egyházak képviselői a parlamenti vita során maguk hangoztatták — elsősorban éppen a kikeresztelkedetteket sújtotta.

Ezek a vádak ilyen beállításban nem állják meg a helyüket. Először is, amint azt a fentiekben igyekeztünk bemutatni, habár az egyházak hivatalos képviselői az egyre jobban elmérgesedő zsidókérdésre való tekintettel elismerték a zsidók gazdasági és kulturális túlsúlya korlátozásának szükségességét a társadalmi egyensúly érdekében, ugyanakkor a-

(30) Uo., 302-303. old.

(31) Az egyébként tárgyilagos Lévai is ezt a benyomást kelti. Lásd *Fekete könyv*, 30-31, 52 old. Könyvének angol kiadásában pedig egyenesen ez áll: « a törvényjavaslatot talán leszavazták volna [t.i. a Felsőházban] ha azt a különböző keresztény egyházak szóvivői, élükön Serédi Jusztinián bíboros hercegprímással, nem támogatják ». (« ... the Bill might have been rejected, had it not been favoured by the spokesmen of the various Christian Churches, at their head the Prince Primate, Cardinal Justinian Serédi. ») *Black Book*, 12. old. Kérdéses, hogy ez az alaptalanul túlzó vád ilyen megfogalmazásban Lévaitól származik-e, vagy más csúsztatta be a párizsi béketárgyalásra kormányköltségen sebtében — és felületesen — készített angol fordításba.

zonban ellenezték a kollektív bűnösség elvének alkalmazását s a megtorlásnak — különösen a második zsidótörvényben alkalmazott — súlyos formáit. Mikor látták, hogy a törvénybeiktatást megakadályozni nem tudják, a « kisebb rossz » politikáját követve, szavazatuk fejében minél több enyhítést és kivételt igyekeztek kiharcolni. Hogy a kivételezésnél elsősorban saját hiveikre gondoltak, az főpásztori kötelességükből természetszerűleg adódott. Hogy itt nem jelentéktelen csoportokról, részletérdekekről volt csak szó, azt a következő adatok bizonyítják. Az 1941-ben tartott népszámlálás Magyarországnak a két bécsi döntés és a Jugoszláviától visszafoglalt részekkel gyarapodott területén 725,007 zsidóvallású izraelitát talált. Az első zsidótörvény ezenkívül még 34,435, a második zsidótörvény pedig további 23,885 személyt nyilvánított zsidónak. Azonban köztudomású volt, hogy a statisztikailag akkor kimutatott 58,320 keresztény-zsidón kívül sokezer másnak sikerült, legalább egyideig elrejteni zsidószármazását. Idővel az utóbbiak nagyrészét is elérte a végzet, úgyhogy konzervatív becslés szerint is az antiszemita rendelkezések által sújtott keresztények száma kereken százezerre tehető. Ebből mintegy hatvanezren éltek Budapesten (32). A keresztény egyházak vezetői tehát egy százezres tömeg érdekében jártak el, mely az összes üldözötteknek mintegy 12 százalékát tette ki. Megjegyzendő, ez a szám még tetemesen megnövekedett volna, ha az egyházaknak szívós küzdelemmel nem sikerül kivívniuk a keresztségnek legalább egy korábbi dátumtól (1919, ill. 1868) számított mentesítő hatását.

Ami most már az egyházaknak a harmadik zsidótörvénnyel kapcsolatos állásfoglalását illeti, annak jelentőségét éppen abban látjuk, hogy mikor a magyar keresztény egyházak hivatalos szószólói az általunk tárgyalt korszakban először foglalnak egységesen és nyíltan állást a kormánypolitika ellen, először szavaznak nemmel az országgyűlésben, ezt éppen a keresztény hitelvek védelmében, keresztény híveik oltalmára teszik, a kereszténységet fennhangon fitogtató s antiszemitizmusát minduntalan a kereszténység és keresztények védelmével indokoló és igazoló « keresztény » kormány és parlamenti többség ellen. A korra szomorúan jellemző az a fogalmi zűrzavar és lelki vakság, mellyel a törvényhozók, és velük együtt milliók, a kereszténység nevében hirdettek tanokat, hoztak törvényeket és vittek végbe cselekedeteket, amiket az ország mindhárom keresztény egyházának legfelsőbb tekintélyei nyíltan kárhoztattak, és Krisztus tanításával összeegyeztethetetlennek ítéltek.

(32) Adatok Lévai *Fekete könyvéből*, 313-314. old.

Itt természetesen kivételt kell tennünk azok javára, akik a közhangulattal nem törődve ellenálltak az antiszemita hullámnak. Jelen munkánk keretei nem engedik, hogy az egyházak hivatalos képviselőinek fentebb ismertetett beszédein kívül megemlékezzünk az országgyűlés mindkét házában elhangzott számos nemes és bátor felszólalásról, sem azt, hogy a püspökök mellett a hitvalló keresztény világiak fennkölt szavait is idézzük a minden népet és fajt megkülönböztetés nélkül magához ölelő szeretet krisztusi parancsáról (33).

Püspökkari bizottság a zsidók mentésére

A zsidótörvényekkel megkezdődött Magyarországon is a lakosság egy jelentős részének alacsonyabbrendű lénnyé való degradálása, állampolgári jogaitól, életlehetőségétől, vagyonától, személyi szabadságától és emberi méltóságától való fokozatos megfosztása. Mindez különösen fájdalmas súllyal nehezedett arra a sokezer zsidónak minősített keresztényre, akiket egyházaik minden erőfeszítésük ellenére sem tudtak kivenni a törvények alól. Ezek jórészének a zsidósággal már semmi kapcsolata nem volt, teljesen keresztény környezetben nőttek fel, nemegyszer csak a törvény által előírt igazoltatás során tudták meg, hogy őseik között zsidó is akadt. Az ilyenek számára a zsidóközösségbe visszatérni — feltéve persze, ha az befogadta volna e hitehagyott « renegátokat » — erkölcsileg és érzelmileg szinte lehetetlen volt, s most úgy érezhették, hogy a keresztény közösség is kiveti őket magából. Itt persze nemcsak erkölcsi megbélyegzésről, emberi méltóságában való megalázásról volt szó, hanem sokesetben állásuknak, kenyerüknek elveszítéséről is. Ezek a szerencsétlenek nem számíthattak külföldi zsidó szervezetek segélyére sem, minthogy az elsősorban természetesen a zsidó hitben megmaradtaknak szólt.

Ezek a körülmények indították a katolikus ügyekben mindig buzgólkodó, és bőkezűségéről ismert iparmágnást, Kornfeld Móric bárót arra, hogy az 1939 őszén Budapesten

(33) Az antiszemita hullámmal szembeszállók között voltak persze a keresztény lelkiségen kívülállók is, mint például a polgári liberális felfogásúak és a marxista szociáldemokraták, akik az egyetemes humanizmus nevében szólaltak fel a faji megkülönböztetés és a jogfosztások ellen. A zsidótörvények ellenzőinek a társadalom minden rétegéből és a politikai hitvallás minden árnyalatából érdekes válogatását nyújtja Sós Endre kiadásában a második zsidótörvény tárgyalásakor nyomtatott *Egyház és társadalom a fajelméletről és a II. zsidótörvény javaslatáról. Egyházfők, tudósok, államférfiak, közírók és testületek megnyilatkozásai* (Budapest, Periszkóp Kiadás, 1939).

ülésező püspökkari konferenciához beadványt intézzen, melyben a katolikus hitre megtért zsidók erkölcsi védelmére és szükség esetén anyagi segélyezésére egy egyházi és világi férfiakból álló bizottság megalakítását javasolta a püspöki kar védnöksége alatt (34). Serédi hercegprímás inditványára a konferencia magáévá tette Kornfeld báró óhaját, és a nemes cél érdekében megalakította a püspökkari bizottságot. Ennek elnökségét gróf Zichy Gyula kalocsai érsek vállalta (35), míg a szervezés munkáját, mint ügyvezető főtitkár, Cavallier József, az Országos Szociálpolitikai Intézet főtitkára és tanára végezte. A bizottság a kikeresztelkedettek lelki gondozására 1939 tavaszán alapított Szent Kereszt Egyesülettel szoros kapcsolatba lépett, annak helységeit használta, s a valóságban a két szervezet *de facto*, ha nem is *de jure* egybeolvadt, közös vezetőséggel, közös tisztviselőkkel, s főleg teljesen azonos célkitűzésekkel. Zichy érsek a vezetőség egyházi és világi tagjaival mindjárt kezdetben megállapodott abban, hogy a gyakorlati munkában nem tesznek különbséget katolikus vagy protestáns, keresztény vagy zsidó között. Mindazok ügyét felkarolták, aki csak segítségért hozzájuk fordult. A közös cél szolgálatában szoros kapcsolatot teremtettek az Izraelita Pártfogó Irodával, s ugyancsak a protestáns hitre tért zsidók segítését végző Jó Pásztor Egyesülettel is.

A bizottság és az egyesület minden ellenszolgáltatás nélkül, pusztán felebaráti szeretettől indított munkatársai — köztük több, országosan ismert jogász, orvos, tanár — emberfeletti feladatra vállalkoztak azokban az időkben. Fel kellett lépniük a hatóságok, munkaadók túlkapásai ellen, akik gyakran még a törvénynél is szigorúbb « zsidótlanítást » hajtottak végre; menedékjogot és elhelyezést kellett szerezni a környező államokból Magyarországra menekült sokezer zsidónak; mindezeknek jogi tanácsadást és védelmet kellett nyújtani, valamint számukra élelmet, lakóhelyet s szükség esetén orvosi segélyt kellett biztosítani. Majd 1942-től kezdve a munkaszolgálatot teljesítő, és sok esetben a legdurvább bánásmódnak alávetett zsidók és zsidószármazású keresztények érdekében kellett a katonai hatóságoknál szűntelenül közbenjárni, s mivel felszerelésükről az állam nem gondos-

(34) Lásd Cavallier József, « A püspöki kar és a Magyar Szent Kereszt Egyesület embervédő munkája » c. tanulmányt Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* c. művében, 148-168. old.

(35) Zichynek 1942 májusában bekövetkezett halála után a püspöki kar Apor Vilmos báró győri püspököt bízta meg az elnökséggel és a fővédnökséggel. Uo., 151. old.

kodott, őket ruhával, bakkanccsal ellátni, kereső nélkül maradt családjaikat segélyezni. Mindez óriási összegeket emésztett fel, aminek oroszlánrészét a Kornfeld család fedezte (36).

Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt (1942-1944) a kormánypolitika a német szövetségtől való elszakadásra, és Magyarország semlegességének visszaállítására irányult. A zsidókérdésben is viszonylagos szélcsend állt be. Zsidókat korlátozó rendeletek ugyan ezentúl is megjelentek, azonban ez inkább a Kállay kormányt gyanakvó szemmel figyelő németek és a hazzai szélsőjobb megnyugtatására szolgált. A valóságban, amit Kállay egyik kezével elvett, azt a másikkal — sokszor kerülőúton — visszajuttatta. Így például, mikor az országgyűlés az izraelita vallásfelekezet felsőházi képviseletét megszüntette (37) és törvényben mondta ki, hogy zsidók nem választhatók be a felsőházba (38), a kormányzó a miniszterelnök előterjesztésére a zsidóság legprominensebb képviselőit kinevezés útján juttatta felsőházi tagsághoz (39). A zsidó földbirtoknak földbirtokreform céljaira állami tulajdonba vételekor pedig (40) — távol az ilyenkor szokásos vagyonelkobzástól — a volt tulajdonosok jelentős kárpótlást igényelhettek (41). Kállay tanúsága szerint a zsidó vezetők nemcsak hogy készségesen beleegyeztek miniszterelnöksége alatt hozott korlátozó rendelkezésekbe, hanem épp ők voltak azok, akik őt Hitlerrel szemben a legmesszebbremenő *appeasement*re kérték, attól rettegve — s amint az események megmutatták, jogosan —, hogy a kormánynak rosszul álcázott nyugatbarát náciellenes politikája előbb-utóbb kiprovokálja az ország német megszállását (42). Hogy pedig ez esetben mi vár a zsidókra, e tekintetben nem lehetett sok illúziójuk, hiszen Berlin Kállaytól már ismételten követelte a zsidók gettóba zárását és német területre való szállítását (43). Hogy pedig ott mi történik velük, arról ekkor már lehetett némi sejtelmük.

---

(36) Így a munkaszolgálatosok felszerelésére közel 500.000 pengőt költöttek, a menekültek ellátására pedig további súlyos ezreket. Uo., 153. old.

(37) Az 1942: VIII. tc. az 1895: XLII. tc.-el « bevett » izraelita felekezetet ismét « elismertté » nyilvánította. Az országgyűlés felsőházának csak a « bevett » vallásfelekezetek vezető pozicióban lévő méltóságai voltak hivatalból tagjai.

(38) 1942: XXI. tc.

(39) Lásd Nicholas Kállay, *Hungarian Premier* (New York: Columbia University Press, 1954) 186-187. old.

(40) 1942: XV. tc.

(41) Lásd Kállay, *Hungarian Premier*, 70-71. old.

(42) Uo., 254. old. Vö. Lévai, *Fekete könyv* 64-66. old.

(43) Lásd Lévai, *Fekete könyv*, 66. old.

II. A budapesti zsidóság megmenekülése

Az 1944 márc. 19.-én puccsszerűen végrehajtott német megszállással Magyarország szuverenitása *de facto* megszűnt. A Gestapo hajtóvadászatot indított a németellenes magyar közéleti személyek ellen, s akinek nem sikerült elrejtőzni, azt börtönbe vetette. Kállay Miklós miniszterelnök a török követségen talált ideiglenes menedékre (1). Horthy Miklós kormányzó először lemondásra gondolt, azonban aggodalma, hogy ezzel szabad kezet adna a németeknek az ország teljes leigázására s a nyilasok uralomra juttatására, maradásra bírta (2). Ezzel valóban sikerült elhárítania a németek *Operation Margarethe II.* tervét, melynek keresztülvitele esetén az ország jelentős részét a románoknak, szlovákoknak és horvátoknak dobták volna prédául, míg a megmaradt csonkot, mint ellenséges területet, német katonai diktaturának vetették volna alá. Ugyancsak sikerült Horthynak az új kormány összeállításánál megakadályoznia a nyilasok uralomra jutását. Elsősorban az ő szívós hátvéd-küzdelmének volt köszönhető, hogy a németektől megkövetelt szélsőjobb kormányban a régi garnitura néhány mérsékeltebb tagja is helyet kapott, s hogy a közigazgatás is egyelőre a régi gárda kezében maradt (3). Mindamellett világos volt, hogy a németek szemét tovább már nem lehet látszatengedményekkel bekötni. Hitler megkövetelte, hogy az új kormány a Kállay-féle hintapolitikával teljesen szakítva, a német érdekek feltétlen kiszolgálásával — többek között a zsidókérdésnek német mintára való « megoldásával » — bizonyítsa be hűségét hatalmas szövetségesével szemben. Az előrelátható kényszerű akciókért Horthy már nem kívánta a felelősséget vállalni, s ezért a Sztójay kormány kinevezése után úgyszólván teljes passzivitásba vonult vissza. A minisztertanácsokon többé nem vett részt, a törvények előzetes szentesítésének jogával nem óhajtott élni, látogatókat nem fogadott, így igyekezvén a

(1) Később, hogy vendéglátóit megkímélje a folytonos zaklatástól, önként elhagyta menedékét. A németek a mauthauseni koncentrációs táborba vitték s ott érte meg a háború végét.

(2) Lásd Horthy Miklós, *Emlékirataim* (Buenos Aires, 1953) 253-254. old. — Vö. Nicholas Kállay, *Hungarian Premier* (New York: Columbia University Press, 1954 432-435; 444-445. old.

(3) Lásd C. A. Macartney, *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929/1945* 2 köt. (Edinburgh; The Edinburgh University Press,1956/57) II. köt. 247-263. old.

világ, de különösen a németek tudomására hozni, hogy rabnak tekinti magát (4). Különben a kormányzó irodáját és lakosztályát magában foglaló királyi palota bejáratát vigyázó német katonai díszőrség szemmel láthatóan is arról tanúskodott, hogy a magyar állam feje fogolyként, idegen katonák őrizete alatt áll. Horthy e tétlen visszavonultságából csak június végén lépett ki, amikor az üldözött zsidók segélykiáltása, és az érdekükben bel- és külföldön felhangzó tiltakozások végül mégis cselekvésre bírták.

Amint ugyanis félő volt, a német megszállás legsúlyosabb következménye a mintegy 800,000 főnyi magyarországi zsidóság ellen megindított irtóhadjárat volt. Ez azonban nemcsak a zsidóságot érintette egyedül, hiszen eltekintve attól, hogy a zsidóvallásúak mellett a keresztények tízezreit is « zsidó »-nak nyilvánították, a tömeggyilkosságban kulmináló embertelenség minden jog és erkölcs elleni támadással volt egyértelmű, ebben semlegességnek, közömbösségnek helye nem lehetett, ez ellen az emberi érzésnek tiltakoznia kellett. Fokozottabb mértékben hárult ez a kötelesség az egyházakra, mint az isteni törvények és a keresztény erkölcs hivatott védelmezőire.

Az egyházi vezetők közbelépése

Msgr. Angelo Rotta apostoli nuncius, XII. Pius pápa képviseletében, mindjárt az új kormány megalakulását követően felkereste Sztójay Döme miniszterelnököt, s mérsékletre kérte a zsidók ellen tervbevett rendszabályokkal kapcsolatban. Amint a következő hetekben, hónapokban a zsidóüldözés mind nagyobb méreteket öltött, a nunciatúra a hivatalos jegyzékek és személyes tiltakozások valóságos légióival ostromolta a külügyminisztériumot és a miniszterelnökséget, azonban kevés eredménnyel (5).

---

(4) Uo., II. köt., 264-265 o.; Vö. Bereczky Albert, *A magyar Protestantizmus a zsidóüldözés ellen* (Budapest: Református Traktátus Vállalat, 1945) 12. old. — Megjegyzendő, hogy a törvények előzetes szentesítésének joga, aminek értelmében Habsburg királyaink alatt fontos törvényjavaslatokat a minisztertanács csak az uralkodó hozzájárulásával terjesztett a parlament elé, tulajdonképpen nem illette meg a kormányzót. A gyakorlatban azonban Horthy maga elnökölt a minisztertanácson, ha fontos ügyekről volt szó s nélküle, vagy éppen akarata ellenére, nem hoztak törvényt.

(5) A nunciatúra tevékenységének leirása Meszlényi *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* (Budapest; Szent István Társulat, 1947) c. könyvének az akkori nuncius, Msgr. Angelo Rotta által írt fejezetében « A budapesti nunciatúra diplomáciai akciója a

Az egyházi vezetőket a német megszállás éppoly váratlanul érte, s éppúgy tanácstalanul álltak vele szemben, mint az egyszerű állampolgár. Az első felindulásban a protestáns egyházak vezetősége elhatározta, hogy a megszálló hatalommal, s az általa a nemzetre rákényszerített bábkormánnyal szemben a passzív ellenállás politikáját folytatja, vagyis kerülni fog velük minden érintkezést. Ez az elhatározás azonban teljesen irreálisnak bizonyult, s már az első napokban le kellett mondani róla, ugyanis a segélykérések olyan tömege zúdult az egyházakra, hogy kénytelenek voltak a kormánynál és az adminisztratív hatóságoknál közbelépni az üldözöttek érdekében (6). Tény az, hogy az egyházak képviselői soha még annyit nem kilincseltek a különböző minisztériumokban és egyéb hatóságoknál, soha annyi beadványt és kérelmet nem írtak az állami közegekhez, mint a « zsidóügyben », a német megszállás hónapjaiban.

Igaz ugyan, hogy az első megkülönböztető rendelkezések alkalmából — mikor a zsidónak számító egyének sárga csillaggal való megjelölését írták elő, valamint mindnyájukat a németek parancsára felállított Magyarországi Zsidók Szövetsége alá rendelték — a keresztény egyházak erőfeszítései elsősorban arra irányultak, hogy a kikeresztelkedetteket mentesítsék e rendelkezések alól (7), melyek az utóbbiakra nézve mintegy a kereszténységből való kitaszításuk és a zsidósághoz erőszakkal való visszakényszerítésük látszatával bírt, s ezért különösen megalázó volt. Mikor azonban híre futott az egymást gyors egymásutánban követő kegyetlennél kegyetlenebb rendeleteknek, melyekkel a kormány rövid néhány hét leforgása alatt megfosztotta a zsidónak minősülő közel egymillió személyt minden állampolgári jogától, állásától, vagyonától, majd lakásából kiűzve gettóba zárta, s még

---

zsidók érdekében », 21-30 old.; valamint Lévai Jenő, *Szürke könyv*, (Budapest: Officina, 1947) 13-30. old. Vö. Benoschofsky Ilona és Karsai Elek (szerk.), *Vádirat a nácizmus ellen: dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1958/60/67) I. köt., 317-331. old.

(6) Lásd Bereczky, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, 12. old.

(7) Elérték azt, hogy a zsidószármazású papoknak, lelkészeknek, szerzeteseknek, apácáknak és diakonisszáknak nem kellett a sárga csillagot viselni; az « őskereszténynek » kikeresztelkedett házastársa mentesült a sárga csillag viselése és annak következményei alól. A Zsidótanácson belül a keresztények részére egy alosztály létesült és végül, hogy a keresztények a sárga csillag mellé fehér keresztet tűzhettek ki ruhájukra. Lásd Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, 48-53. old.; Bereczky, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, 13-14. old.

élelmiszerjegyét is elvéve, lassú pusztulásra ítélte őket, az egyházak vezetői nem nézhették mindezt tétlenül. Bár továbbra is első kötelességüknek tekintették saját hitsorsosaiknak, vagyis a kikeresztelkedett zsidóknak védelmét és megmentését, ugyanakkor azonban a természettörvény és az emberiesség követelményeire hivatkozva, és a krisztusi szeretet nevében minden jogtalanságot és embertelenséget elítéltek, és azok megszüntetését, vagy legalábbis enyhítését kérték (8).

Tárgyalások a kormánnyal

Az egyházi vezetők helyzete nem volt könnyű. Amint Serédi hercegprímás keserűen panaszolta, a kormány mindent titokban készített elő, anélkül hogy a szokásos módon a prímást előzőleg informálta volna az egyházat érintő törvényekről és rendeletekről (9). Sőt, amikor a már folyamatban lévő intézkedések ellen tiltakozott, a miniszterelnök és kollégái ártatlan tudatlanságot színlelve egyszerűen mindent letagadtak (10), Ugyanez volt a tapasztalata Ravasz László református püspöknek, aki a protestáns egyházak képviseletében többször járt a protestáns Horthy kormányzónál a zsidók érdekében, s elképedve tapasztalta, hogy mint vezették félre magát a kormányzót is miniszterei és táborno-

---

(8) Serédi Jusztinián hercegprímás többszöri, kevés eredménnyel járó levélváltás után személyesen is felkereste Sztójay Döme miniszterelnököt a zsidók ügyében április 13.-án, majd ismét április 23.-án. Ez utóbbi alkalommal egy írásbeli beadványt is átnyújtott neki, melyben kifejtette az egyház állásfoglalását a kormánynak az emberi jogokat lábbal tipró intézkedéseivel szemben s a kikeresztelkedettek ügyén túl általában is tiltakozott a zsidókat sújtó kegyetlen bánásmód ellen. A beadvány szövegét közli Lévai, *Szürke könyv*, 32-35 old. — Hasonlóan Ravasz László református püspök az összes üldözöttek érdekében járt el, mikor Horthy kormányzónál április 12.-én és 28.-án kihallgatáson megjelent, vagy mikor május 9.-én felkereste Sztójay miniszterelnököt. A Református Egyetemes konventnek május 17-én kelt előterjesztése szintén a zsidóüldözésnek általánosságban való elítélését tartalmazza, tiltakozik a gettók felállítása ellen és a deportálások megindításától óvja a kormányt. Lásd Bereczky, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, 13-16 old.

(9) Lásd a püspöki karhoz intézett körlevelét 1944 május 17.-én; közölve Benoschofsky-Karsai, *Vádirat a nácizmus ellen*, II. Köt., 53-61 old.

(10) Lásd a püspöki karhoz intézett második körlevelét « a zsidó eredetű magyar állampolgárok üldözése » ügyében, uo., 115-121 old.

kai (11). Mikor a nuncius, a prímás, Ravasz és mások a zsidók gettóba tereléséről, az azokban uralkodó vérlázító állapotokról, a Gestapo és a csendőrök szörnyű kegyetlenkedéseiről hiteles adatokkal kezükben keresték meg a kormányt, a miniszterek úgy tettek, mintha sohsem hallottak volna ezekről, illetve mindez csupán az ellenséges propaganda, elsősorban a BBC koholmánya lett volna. Később a deportálásokból is csak annyit ismertek be, hogy néhány ezer zsidó munkára ment ki Németországba (12). Azt a kevés engedményt és enyhítést pedig, amit az egyházak a kikeresztelkedettek részére elértek, a gyakorlatban a hatóságok alig vették figyelembe (13). Hasonlóképen a kormány igéretei a zsidók elleni kegyetlenkedések megszűntetését, a visszaélések megtorlását és emberies bánásmódot illetőleg, üres szavak maradtak.

Tekintve a kormány kétszínűségét, voltak mind az egyháziak, mind a világiak között, akik a további tárgyalásokat hiábavalónak ítélték s inkább azt szerették volna, ha a prímás a nagy nyilvánosság előtt nyíltan megbélyegezné a kormányt (14). Serédi azonban úgy érezte, hogy a kormány nyílt elítélése — aminek nyilvánosságra jutását a cenzúra megakadályozta volna (15) — az üldözöttek sorsán semmit sem enyhítene, márpedig az ő szemében csakis ez számított (16).

---

(11) Lásd Bereczky, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, 15-16 o.; Vö. Dr. Sulyok Dezső, *A magyar tragédia; I rész: A trianoni béke és következményei* (Newark, N.J.: A szerző kiadása, 1954) 463-466 old.

(12) Lásd az Apostoli Nunciatúra 1944 május 15.-én kelt tiltakozó jegyzékére a magyar külügyminisztérium által 1944 május 27.-én adott választ, Benoschofsky- Karsai, *Vádirat a nácizmus ellen*, I. köt., 326-331 o.; valamint az Apostoli Nunciatúra 1944 június 5-én kelt újabb jegyzékét a kormányhoz. Lévai, *Szürke könyv*, 16-17 old.

(13) Lásd Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, 61 old.

(14) Uo., 54-55; 57-58 old.

(15) Uo., 58 old.

(16) Ugyanez a meggondolás tartotta vissza XII. Pius pápát attól, hogy egyesek sürgetésére hallgatva Hitlert személy szerint országvilág előtt nevén nevezve nyilvánosan gyilkosnak bélyegezze és kiközösítse. Magánbeszélgetésekben a pápa kifejtette, hogy egy ilyen szinpadias aktussal a nyugati világban ugyan sikert aratna s tapsokat kapna, azonban az üldözött zsidóságnak ezzel semmit sem használna, sőt Hitler felbőszítésével helyzetükön csak rontana. Lásd, Lévai, *Geheime Reichssache; Papst Pius XII. hat nicht geschwiegen* (Köln-Müngersdorf; Verlag Wort und Werk GMBH, 1966) 127-128 old.

Hogy a pápa — s ugyanúgy a magyar prímás — aggodalma jogos volt, azt megmutatták a hollandiai események. Ott ugyanis 1942 nyarán a püspöki karnak nyilvános tiltakozása a zsidóüldözés ellen nem

Tudatában annak, hogy a német megszállás következtében a magyar kormány cselekvési szabadsága erősen korlátolt, a hercegprímás nagy önuralommal és türelemmel intette a hatalom birtokosait a kegyetlenségek beszüntetésére és emberies bánásmódra. Igyekezett a lehető legtöbbet elérni a kivételezések és enyhítések terén, amit az adott körülmények között a kormány megadhatott anélkül, hogy a németek haragját magára vonta volna. Ugyanis a prímás és a protestáns egyházi vezetők szemében a Sztójay kormány még mindig a kisebb rosszat jelentette egy teljesen német irányítás alatt álló nyilas kormányzattal szemben, márpedig más alternativára 1944 tavaszán nem volt kilátás (17). Tény az, hogy a Sztójay kormány nem minden tagja értett egyet a zsidókérdésnek bestiális módon való « megoldásával », úgyhogy lehetett némi remény még arra, hogy a minisztertanács emberségesebb érzületű tagjain keresztül bizonyos változást, illetve enyhítéseket lehet kieszközölni. Serédi jól itélte meg a helyzetet, mikor a kormányon belül három irányt különböztetett meg. Szerinte a zsidókat elvakultan üldözők mellett voltak, akik mindent közönyösen néztek, míg egy harmadik csoport szerette volna az egészet visszacsinálni, meg nem történtté tenni (18). A minisztertanácsokon Sztójay Döme miniszternök maga is többször felszólalt a kegyetlenkedések ellen és emberies bánásmódot sürgetett (19). Ugyanúgy Imrédy Béla volt miniszterelnök is, aki május 23.-án lépett a kormányba, mint gazdasági csúcsminiszter (20). Azonban mindketten féltek a németektől s úgylátszik a való állapotokat illetőleg hagyták magukat félrevezetni Jaross Andor belügyminisztertől, Endre László és Baky László államtitkároktól, a zsidóirtás fanatikus kivitelezőitől (21).

A legemberségesebb felfogást a kormányban Arnóthy Jungerth Miklós külügyi főtitkár képviselte. Sztójay ugyan a

---

a deportálások leállítását eredményezte, hanem ellenkezőleg, a német megszállók a püspökök körlevelére azzal válaszoltak, hogy az addig kivételezett kikeresztelkedetteket — köztük papokat, szerzeteseket, apácákat is — összefogdosták s haláltáborokba szállították. Uo., 7 old. — Vö. *Edith Stein; Eine grosse Frau unseres Jahrhunderts* (Freiburg; Verlag Herder, 1958) 179-187; 201 old.

(17) Lásd Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme,* 72-73 old.; Bereczky, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen,* 25 old.

(18) Lásd Meszlényi *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme,* 78 old.

(19) Lásd Lévai, *Fekete könyv,* 171-174 old.

(20) Uo., 174 old.

(21) Uo., 171-172; 287-291 old.

külügyi tárcát magának tartotta fenn, de miniszterelnöki elfoglaltságára hivatkozva a külügyminisztérium vezetését Arnóthy Jungerthnek delegálta, így az utóbbi részt vett a minisztertanácsokon, ahol alkalma volt a külföld tiltakozásait ismertetni és az ország külpolitikai érdekeire hivatkozva a zsidókérdés emberségesebb kezelését sürgetni (22). Ezzel ugyan magára vonta Jaross haragját, aki a zsidókat kizárólag a belügyminisztérium ügyének tekintette (23), azonban kétségen kívül áll, hogy a fokozatosan szaporodó és erősbödő külföldi tiltakozásoknak a minisztertanács elé terjesztése nem maradt hatás nélkül az ott jelenlévőkre.

Msgr. Angelo Rotta apostoli nuncius, ismerve Arnóthy Jungerth jóindulatát és emberségét, az ő segítségét kérte a kormányhoz intézett tiltakozásai és kérelmei támogatásában, amit a külügyminiszterhelyettes készséggel teljesített (24). A nunciatúra ugyancsak igyekezett Imrédyre hatni, akit buzgó katolikusnak ismertek (25). Imrédy, mint már említettük, valóban felszólalt az atrocitások ellen és mérsékletet ajánlott. Serédi hercegprímás szintén érintkezésbe lépett Imrédyvel, és persze magával Sztójay miniszterelnökkel is, és megpróbált jobb érzéseikre hatni. Leggyakrabban azonban Antal István vallás- és közoktatásügyi miniszterrel volt dolga, ugyanis a kormány és az egyházak között a kapcsolat fenntartása hagyományosan a kultuszminiszter feladata volt. Antal gátlásnélküli opportunista hírében állott, aki értett ahhoz, hogy a prímást szép szóval tartsa, mindent megigérjen, hogy azután mindent símán le is tagadjon (26). Ugyan ő sem tartozott azok közé, akik a zsidók ellen foganatosított szörnyűségeket minden fenntartás nelkül helyeselték volna, azonban félt a németektől s Jarossal sem mert szembeszállni (27). Nála emberségesebb felfogást és nagyobb bátorságot tanusított alantasa, Mester Miklós kultuszállamtitkár. Az egyháziak elsősorban őhozzá fordultak közbenjárásért. A deportálások elleni tiltakozások ügyében június 21-én tartott nevezetes minisztertanácson Antal felkérésére ő ismertette az egyházak álláspontját, s ezzel kapcsolatban nemcsak a

(22) Uo., 170-175 old.

(23) Uo., 176 old.

(24) Lásd Rotta nuncius tanuságát erről, Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, 22 old.

(25) Uo., 26 old.

(26) Uo., 75-76 old. Mindszenty József, akkor Veszprém püspöke, hivatalos közeg előtt nevezte Antalt — de Jaross Andor belügyminisztert is — « hazugnak », az egész Sztójay kormányt pedig « mezitlábas társaságnak ». Lásd Sulyok Dezső, *A magyar tragédia* 454 old.

(27) Lévai, *Fekete könyv*, 173-174 old.

belügyminiszter törvényellenes akciói ellen emelt szót, hanem javasolni merészelte, hogy a zsidók ügyeit vegyék ki teljesen a belügyminisztérium hatásköréből (28).

Az egyházi vezetők óvatos eljárása, látszólagos némaságuk az üldözés kezdeti fázisában sokak szemében a hideg közöny, részvétlenség, sőt a hallgatólagos beleegyezés benyomását keltette. Hogy az egyház magatartásával kapcsolatos kételyt és félreértéseket eloszlassa, Serédi 1944 május 17-én körlevélben számolt be a kormánnyal folytatott tárgyalásairól s azoknak ő általa is « csekély »-nek minősített eredményeiről (29).

Azokkal a vádakkal szemben, mi szerint az egyház semmit sem tett az üldözöttekért, Serédi kijelentette, hogy « meg kell állapítanom, hogy nem rajtam és nem a püspöki karon múlt, ha illetékes hazai tényezőkkel, főképpen pedig a miniszterelnök úrral folytatott hosszú és nehéz tárgyalásaim több eredményt elérni nem tudtak, mikor általában az igazságosságnak, különösen pedig katolikus hittestvéreink velükszületett, illetve törvényes úton szerzett jogainak védelmére keltem » (30). Azt, hogy miért nem lépett a nagy nyilvánosság elé, a prímás a következőképen okolja meg: « Ha sok és küzdelmes tárgyalásunkról a nagy nyilvánosság előtt nem beszéltünk és ha a sérelmes rendeletekkel nyilvánosan szembe nem helyezkedhettünk, ez az ügy érdekében, valamint azért is történt, hogy a m. kir. kormány helyzetét ne nehezítsük és hogy hivatalos tárgyalásainkkal párhuzamosan senkinek ürügyet ne szolgáltassunk a rendeletektől még nem érintett katolikus testvéreink, egyházunk és katolikus intézményeink jogainak támadására, vagy az eddigi engedmények visszavonására. Mi tehát sem el nem hagytuk, sem el nem árultuk az igazságot, vagy katolikus hittestvéreinket, de az adott viszonyok között többet nem tehettünk » (31). A körlevél hivatalosan ugyan a püspöki kar tagjainak volt címezve, azonban a prímás szélesebb közönséghez, elsősorban pedig az egyház zsidószármazású, üldözést szenvedő tagjaihoz kívánt szólni. « Kérem a nmélt. püspöki kar tagjait — írta a prímás — és rajtuk

---

(28) Uo., 173 old. — Mester Miklós a Sztójay kormányban való államtitkárságát Ravasz püspök felkérésére s Tildy Zoltán kisgazdapárti elnök református lelkész beleegyezésével vállalta. Tildy Bereczky Albert református lelkész, később püspök, lakásán rejtőzködött. Mester a Horthyra nagy befolyással bíró Ambrózy Gyula kabinetirodai főnökkel volt szoros kapcsolatban s neki bemutatta Bereczkyt. A « kormányzói mentesítés » ötlete e három ember fejében született meg, amit azután sikerült nekik Horthy révén a minisztertanáccsal, sőt a németekkel is elfogadtatni, s általa többezer ember életét megmenteni. Lásd Lévai, *Szürke könyv*, 110-111 old.

(29) Szöveget közlik Benoschofsky-Karsai, *Vádirat a nácizmus ellen*, II köt., 53-61 old.

(30) Uo., 53 old.

(31) Uo., 61 old.

keresztül papjainkat is: alkalmas módon szóval közöljük és értessük meg azokkal, akiket a sérelmes rendeletek érintenek, hogy tudtommal rajtunk kívül senki más nem igen vette védelmébe őket és hogy ha békességes úton bizonyos enyhítéseket mégis csak elértek, azt talán teljesen nekünk köszönhetik » (32).

Május közepén megkezdődött a vidéki zsidók deportálása Auschwitz és a többi haláltáborba. A nuncius és a magyar egyházi vezetők tiltakozásaira a kormány ismét a megtévesztés, halogatás, kitérő válaszok és hazugság eszközeit vette igénybe. Míg az egyházfők és a külföldi követségek tiltakozó jegyzékeikre várták a kielégítő választ, azalatt a hatóságok Eichmann Adolf *Sonderkommando*-jának vezetése alatt hihetetlen gyorsasággal százezreket vittek el zsúfolt marhavagonokban. Serédi már május 10-i jegyzékében jelezte a kormánynak, hogy ha a kegyetlenségek nem szűnnek meg, a püspöki kar kénytelen lesz nyilvánosan elítélni a kormány politikáját (33). A helyzet közben annyira elfajult, hogy még a kormány által a keresztények lelki gondozására tett ígéreteket sem honorálták a hatóságok.Különösen keserű tapasztalatai voltak báró Apor Vilmos győri püspöknek, a kikeresztelkedettek védelmére hivatott Szent Kereszt Egyesület elnökének, akit a helyi hatóságok durván megakadályoztak abban, hogy a gettóban sínylődő katolikus híveihez lelki vígaszt vigyen. Míg a püspök a különböző fórumokat ostromolta belépési engedélyért a maga, vagy egy papja számára, brutális kegyetlenséggel végrehajtották a győri gettó foglyainak deportálását (34). Apor most már a prímás lelkiismeretére apellált s sürgette egy közös pásztorlevél kiadását. Nem mintha azt remélte volna, hogy az egyház tiltakozásától a kormány, ill. a németek meghátrálnának — ennek kilátástalanságát a prímás már kifejtette előtte — hanem úgy érezte, hogy az egyháznak kötelessége legalább katolikus híveit felvilágosítani és vissza tartani őket a szörnyű gaztettekben való bűnrészességtől (35). Ugyanekkor Rotta nuncius a pápa

---

(32) Uo.

(33) Lásd, Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, 68 old.

(34) Uo., 63-64 old.

(35) Lásd, Lévai *Szürke könyv*, 41-42; 44-45 old.; Vö. Közi Horváth József, *Apor püspök élete és halála* (München, 1977) 55-68 old. A püspöki kar többi tagjai sem nézték tetlenül a kegyetlenségeket; tiltakozásaikkal, kérelmeikkel ostromolták a minisztériumokat és helyi hatóságokat, bújtattak és segítettek ahol tudtak. Az üldözöttekért való bátor kiállás maradandó dokumentumai közé tartoznak Márton Áron erdélyi püspöknek a kolozsvári szent Mihály templomban 1944 május 18.-án mondott papszentelő beszéde — ennek teljes szövegét

üzenetét közölte a prímással hogy ti. eljött az ideje, hogy nyíltan itélje el az embertelenségeket és álljon ki az üldözöttek mellett (36). Serédi nem szorult senki buzdítására, ugyanis ő maga ekkor már elhatározta a közös pásztorlevél kiadását s annak elkészítésén dolgozott (37). A többi érsek és püspök észrevételének figyelembevételével szerkesztett végleges szöveget a prímás 1944 június 29.-én írta alá (38).

A katolikus püspöki kar pásztorlevele

A bevezetésben a püspökök leszögezik, hogy « Az Apostolutódok: az Egyház mindenkori láthato Feje és a többi püspökök Isten akarata szerint hirdetői (Can. 1327) és őrei (Can. 336 § 2) az Isten iratlan, vagyis természeti, és írott, vagyis kinyilatkoztatott erkölcsi törvényeinek, kivált a tízparancsolatnak ». A körlevél ezután a hivők emlékezetébe idézi az egyház évszázados harcát a szegények és gyengék védelmében a hatalmasok elnyomása ellen, külön kiemelve a magyar

---

közli Szalay Jeromos, *Vértanú püspök vértanú népe; Márton Áron erdélyi püspök, hitvalló és szabadsághős, 1896-1952.* (Párizs; Mission Catholique Hongroise, 1952) 123-127 old. — valamint Hamvas Endre csanádi püspöknek a szegedi Fogadalmi Templomban 1944 június 25.-én, szintén a papszentelés alkalmából mondott beszéde (lásd, Sulyok, *A magyar tragédia,* 452-453 old.)

(36) Uo., 40; 45 old.

(37) Lásd, Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emmberi jogok védelme,* 67-68 old.

(38) Közli, Lévai, *Szürke könyv,* 46-50 old. — Serédit mindent alaposan megfontoló, óvatos magatartásáért sok támadás érte. Deák István, a new-yorki Columbia egyetem kiváló történelem tanára szerint « az a tragédia, hogy a hercegprímás továbbra is csak diszkrét tiltakozásokra szorítkozott a gettók atrocitásaival kapcsolatban, amikor már százezrek voltak útban a gázkamrák felé. Nem lehet megszabadulni attól az érzéstől, hogy egy *idejében* megtett nyilvános tiltakozás (egyházi fenyítés, kiközösítés) lelassította volna a deportálások menetét. Eichmannt ugyan nem állította volna meg, de zavart keltett volna az állítólag keresztény csendőrök és tisztviselők soraiban, akiknek asszisztenciája nélkül a deportálásokat nem lehetett volna végrehajtani. Mindenképpen, ha másért nem, hogy saját lelküket megmentsék, cselekedniük kellett volna a keresztény egyházaknak. A hercegprimás június 29-i pásztorlevele túlontúl későn írodott ». (Írásbeli közlés D.I.-tól L. L.-hoz.) Hasonló szemrehányást tesz Gerald Reitlinger, *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945* (New York: A. S. Barnes & Co., Inc., 1961) 431-432 old. Lévai azonban nem ért egyet velük, sőt keményen bírálja Reitlinger nézeteit a pápa és a magyar katolikus egyház zsidómentő szerepét perdöntő dokumentumokkal igazoló *Geheime Reichssache* c. könyvében, 19-20 old.

katolikus egyház érdemeit a szociális reformok terén. Majd így folytatja:

« Hogyha pedig bárkinek veleszületett jogait, amilyenek az élethez, az emberi méltósághoz, a személyes szabadsághoz, a vallás szabad gyakorlásához, a munkaszabadsághoz, a megélhetéshez, a magántulajdonhoz stb., vagy törvényes úton szerzett jogait akár egyes emberek, akár egyes emberi közületek, akár magának az államnak képviselői igazságtalanul csorbítják, vagy éppen elveszik, a magyar püspökök kötelességszerűen felemelik tiltakozó főpásztori szavukat és rámutatnak, hogy az említett jogokat nem az egyes emberek, nem is az egyes emberi közületek, sőt nem is az állam képviselői adták, hanem maga az Isten, hogy tehát ezeket — a törvényes és jogerős bírói ítélet esetét kivéve — igazságosan senki, és semmiféle földi hatalom nem csorbíthatja és el nem veheti, csak az Isten, vagy az, akinek Isten erre törvényhozó, kormányzó, bírói és végrehajtói hatalmat adott, mert nincs hatalom, csak az Istentől. (Róm 13,1). Amde ezt az Istentől nyert hatalmat csak igazságosan, vagyis az Isten erkölcsi törvényeivel összhangban szabad gyakorolni, mert igazságtalanságra és saját törvényeinek megszegésére Isten senkinek hatalmat nem adott, nem is adhatott ».

Az általános erkölcsi normának ilyetén való felállítása után a püspökök felemelik szavukat a hadviselés embertelenségei, és különösképpen a védtelen lakosság ellen irányuló légitámadások ellen. Majd a zsidóüldözésre térve a következőket mondják:

« De rámutatunk arra is, hogy mikor ebben a borzalmas világháborúban leginkább rászorulnánk az Isten segítségére, mikor magunknak is gondosan kerülni kellene minden szót és cselekedetet, amellyel magunkra és nemzetünkre vonhatjuk az Isten haragját: akkor kimondhatatlan szomorúsággal látjuk, hogy a keresztény Magyarországon is egymásután olyan intézkedések tétettek, amelyek Isten törvényeivel ellenkeznek. Előttetek, Kedves Híveink, nem kell részletesen felsorolnunk azokat a rendelkezéseket, amelyeket végrehajtásuk módjával együtt magatok is jól ismertek és amelyek magyar polgártársaink egyrészének, köztük még azoknak is, akik velünk együtt ugyanazt a szent hitet vallják, pusztán származásuk miatt csorbítják, vagy el is veszik velükszületett jogait. És mindezt anélkül, hogy egyéni bűnösségüket megállapítanák, s ennek alapján bírói ítéletet hoznának. Mindezt csak akkor értenétek meg igazán, ha veletek is ugyanilyen jogfosztások történnének! »

A « zsidóbérencség » vádja ellen védekezve — az antiszemita szélsőjobb ugyanis a köztudatba dobta, hogy mindenki, aki a zsidókat védi, tehát Horthy, a püspökök, sőt még a pápa is a zsidók által le lettek pénzelve — a püspökök szükségesnek látták kijelenteni, hogy « tőlünk, mint híveinknek

Istentől rendelt Főpásztoraitól, eddig is távol állt, most is távol áll és ezután is távol fog állni minden pártpolitika, minden csoportérdek és minden egyéni érdek ». Majd így folytatják:

« *Mivel erkölcsi és főpásztori kötelességünket mulasztanánk el, ha gondosan nem őrködnénk, hogy az igazságosság csorbát ne szenvedjen, magyar polgártársainkon és katolikus híveinken pedig puszta származásuk miatt sérelem ne essék: azért hónapok óta szóbeli és írásbeli tárgyalások útján iparkodtunk általában az igazságot, különösen pedig a közelmúltban kiadott sérelmes rendelkezésektől sújtott polgártársainkat és hiveinket védelmünkbe venni; maguknak a sérelmes rendelkezéseknek pedig módosítását illetőleg hatálytalanítását kértük* ».

« *Azonban, bár itt-ott némi enyhítést sikerült is elérnünk, amit köszönettel fogadtunk, mégis mély fájdalommal és súlyos aggodalommal tölt el benniinket, hogy tárgyalásaink során éppen azt nem sikerült elérni, amit pedig legjobban szerettünk volna, hogy végleg megszűnjenek az igazságtalan jogcsorbítások és jogfosztások, kivált az elhurcolások. Minthogy azonban mi a kormányzat tagjainak kereszténységében, magyarságában és emberiességében bízva, az eddigi eredménytelenségek ellenére sem adtunk fel minden reményt: Előttetek eddig nem nyilatkoztunk, hanem a lehető lépések megtétele mellett magunkat türtőztetve várakoztunk* ».

« *Most azonban, mikor nagy megdöbbenéssel látjuk, hogy eddigi tárgyalásaink minden erőfeszítésünk ellenére éppen a legfontosabb dolgokban szinte eredményteleneknek bizonyultak, azért minden felelősséget ünnepélyesen elhárítunk magunktól. És mikor az Isteni törvények védelmében Ti előttetek, Kedves Híveink, közösen felemeljük tiltakozó szavunkat: ebben a formában is kérjük az illetékes hatóságokat, hogy Isten és a történelem előtti felelősségük tudatában a sérelmes rendeleteket minél sürgősebben orvosolják. Ezek a rendeletek ugyanis a nemzet létéért folyó küzdelem idején nemcsak jogbizonytalanságot okoznak, hanem megbontják a nemzet egységét is, és ellenünk fordítják a keresztény világ közvéleményét, főképpen pedig ellenünk fordítják az Istent* ».

« *Mint mindig, most is elsősorban Istenbe vethetjük bizodalmunkat, és azért kérünk benneteket, Kedves Híveink, hogy Velünk együtt Ti is imádkozzatok és dolgozzatok az igazságosság, a keresztény szeretet diadaláért. Vigyázzatok, hogy a kifogásolt cselekedetek helyeslésével, vagy előmozdításával Magatokra ne vonjátok a szörnyű felelősséget Isten és emberek előtt. Ne feledjétek, hogy igazságtalansággal a haza igazi javát szolgálni nem lehet. Imádkozzatok és dolgozzatok kivétel nélkül összes magyar polgártársainkért, főképpen pedig katolikus testvéreinkért, katolikus Egyházunkért és szeretett magyar hazánkért* ».

A körlevelet egy esztergomi nyomdában kinyomtatták s postára adták a lelkészkedő papság címére azzal az utasítással, hogy azt júl. 9.-én, vasárnap, az ország összes katolikus templomában olvassák fel.

A protestáns püspökök közös pásztorlevele

A protestáns egyházaknak tapasztalatai a kormánnyal ugyanolyan kiábrándítóak voltak, mint a primásé. Mikor a deportálások ellen a miniszterelnökhöz június 21.-én beterjesztett tiltakozásukra (39) nem kaptak választ, ők is a nyilvános tiltakozás mellett döntöttek, s a katolikus püspöki kar körlevelével egyidőben közös pásztorlevelet intéztek híveikhez (40).

« A Magyarországi Református Egyház és a Magyarországi Evangélikus Egyház alulírott püspökei fordulnak hozzátok, — írták — hogy az Isten színe előtt tájékoztassanak azokról a lépésekről, amelyeket az evangéliumi egyházak nevében a magyar királyi Kormánynál tettünk. A szent gyülekezeteknek tudomására hozzuk, hogy a két evangéliumi egyház többszöri élőszóval és írásban tett előterjesztése után ez év június 21.-én egy ünnepélyes tiltakozó és kérő emlékiratot adott át a magyar királyi miniszterelnök úrnak. Ebben az emlékiratban reámutatott az eléggé nem sajnálható eseményekre, amelyek a magyarországi zsidóság elkülönítését és elszállítását kísérik, akár keresztyének, akár nem. Annak megállapítása után, hogy a zsidókérdés megoldásának ez a módja Isten örök erkölcsi törvényeibe ütközik, előterjesztését a következőképpen folytatta:

« Minket Isten arra rendelt, hogy ebben a nemzedékben az Ő örökkévaló Evangéliumát hirdessük, és bizonyságot tegyünk az Ő erkölcsi világrendjének változhatatlan törvényeiről, akár tetszik az embereknek, akár nem. Ebből az isteni megbizatásból merítjük jogcímünket, hogy alázatos és bűnös emberekként, de a hit és engedelmesség szent kötelékében Isten Igéjéről bizonyságot téve, kárhoztassunk minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságosságot és az irgalmasságot megsérti és az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére ».

« Ugyanakkor kérve kértük a magyar királyi Kormányt, vessen véget a kegyetlenkedéseknek, melyeket a kormány tagjai is elítéltek és szerezzen érvényt azoknak az illetékes kijelentéseknek, amelyek egyrészt a zsidóirtás feltevése ellen tiltakoztak, másrészt rendelkezéseket adtak a zsidókra vonatkozó jogszabályok emberies végrehajtására ».

« Fájdalommal kell megállapítanunk, hogy könyörgésünk eredményét nem látjuk ».

« Mint a két evangéliumi egyház püspökei, mindezekről kötelességünknek tartottuk híveinket, egyházunk minden tagját és Krisztus anyaszentegyházának egyetemes közösségét tájékoztatni. A gyülekezeteket bűnbánatra és az egész magyar népet Isten hatalmas keze alatt való megalázkodásra és Hozzá való buzgó könyörgésre hívjuk fel és kérjük Istent, hogy irgalma és megtartó kegyelme forduljon magyar nemzetünk felé. »

---

(39) Szövegét közli Lévai, *Szürke könyv*, 61-63 old.
(40) Szövege uo., 65-66 old.

A körlevél már borítékokba téve kétezer lelkész címére megcímezve, postázásra készen állt, azzal az utasítással, hogy azt a következő vasárnapon, július 9.-én, tehát a katolikus püspökök körlevelének nyilvánosságra hozásával egyidejűleg, olvassák fel az összes gyülekezetekben, mikor híre jött, hogy a prímás pásztorlevelét a kormány a postán visszatartotta.

A további tárgyalások eredménye

Sztójay, akinek a külföld egyre erélyesebb tiltakozása sem eshetett ínyére, mindenképen meg szerette volna akadályozni azt, hogy a keresztény egyházak tiltakozása nyilvánosságra jusson, s az ország lakosságát a kormány ellen hangolja. Mikor a deportálások megindulása után Serédi mind erélyesebben és sürgetőbben lépett fel az atrocitások ellen a miniszterelnök egymásután küldte hozzá személyes megbízottait, így Antal István kultusz- és igazságügyminisztert, Huszovszky Lajos belügyi államtitkárt, Imrédy Béla volt miniszterelnököt, gazdasági együttműködési minisztert, akinek feladata volt a jóhiszemű egyházfejedelmet megnyugtatni, a kormány és a hatóságok akcióit kimagyarázni és fehérre mosni, őt igéretekkel hitegetni mindaddig, míg a « zsidóügy » teljes elintézést nem nyert, vagyis míg az utolsó zsidót is el nem hurcolták az ország területéről. Serédi azonban átlátott a szitán, hiszen az ország minden tájáról befutó megbízható értesülései világosan mutatták, hogy a kormány képviselői hazudnak és be akarják őt csapni. A prímás nyílt fegyverekkel harcolt, s amint fentebb leírtuk, csak akkor határozta el a pásztorlevelet, mikor végérvényesen rá kellett jönnie, hogy becstelen tárgyalófelekkel hiábavaló becsületesen tárgyalni (42).

Mikor a kormány a püspökkar közös pásztorlevelének tartalmáról értesült, távirati úton megtiltotta az esztergomi postahivatalnak annak továbbítását (43). Az világos volt azonban, hogy ezzel nem tudják a végső lépésre eltökélt prímást és a püspököket megakadályozni, hogy valamikép mégis a hívek elé ne tárják a helyzetet és ne emeljék fel országvilág előtt tiltakozó szavukat. Az ez ügyben összehívott

(41) Lásd Meszlényi. *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, 62-65 old.

(42) Uo., 66 old.

(43) Uo., 71 old. A rendelkezés azonban már csak az esztergomi főegyházmegye papjai részére megcímzett 700 példányt találta a postán, a többi egyházmegyék részére szánt körlevelek már kimentek s így azok tartalma országszerte ismertté vált.

minisztertanács megegyezett abban, hogy az egyházak nyilvános tiltakozását mindenáron el kell hárítani, mégha ez a kormány részéről komoly engedményekbe is kerülne. A prímással való újabb tárgyalással ismét Antal István kultuszminisztert bízták meg. Antalt Serédi hűvösen fogadta, méltatlankodva tiltakozott a pásztorlevél lefoglalása ellen, majd kijelentette, hogy csak abban az esetben hajlandó a körlevél visszavonására, ha a kormány hivatalos levélben igéri meg a jogfosztások orvoslását, az atrocitásokat azonnal beszüntetik s a deportálásokat leállítják. Azonkívül követelte a prímás a keresztényeknek a gettóból való kiengedését, a már külföldre deportáltaknak hazahozatalát, valamint azt, hogy a hívekkel közölhesse, hogy a zsidókérdésben a püspöki kar a kormánnyal tárgyalásokat folytat s máris bizonyos eredményeket ért el. Antal, mint szokása volt, ezúttal is mindent megigért (45).

Közben a primási iroda módot talált arra, hogy a pásztorlevelet magánúton eljuttassa a plébániákra. Ez nem maradt a kormány előtt titokban s ezért valósággal az utolsó órában, július 8.-án szombaton, tehát a felolvasásra kitűzött időpont előtti napon, Sztójay Döme miniszterelnök személyesen kereste fel az akkor már súlyos beteg prímást gerecsei nyaralójában, Antal István, Imrédy Béla és Kunder Antal miniszterek kíséretében. Serédi bíboros Grősz József kalocsai és Czapik Gyula egri érsek, báró Apor Vilmos győri püspök és Drahos János esztergomi helytartó társaságában fogadta őket (46). Sztójay mindenekelőtt átadta a prímásnak a kért hivatalos levelet, melyben a kormány igéretet tett, hogy a kegyetlenkedéseket kivizsgálja, azok elkövetőit szigorúan megbünteti, s ügyelni fog arra, hogy a jövőben hasonló esetek ne fordulhassanak elő. A továbbiakban a levél bejelentette a Magyarországi Zsidószármazású Keresztények Szövetségének felállítását, ámely a keresztény vallásfelekezetek kötelékébe tartozó zsidók ügyeit volt hivatva a Magyarországi Zsidók szövetségétől függetlenül kezelni. A levél legfontosabb pontja kétségtelenül az volt, melyben a kormány kijelentette, hogy a budapesti zsidóknak az országból való elszállítását további intézkedésig azonnali hatállyal beszüntetik, ha pedig erre a jövőben mégis sor kerülne, a keresztény zsidók akkor is az országban maradnak (47).

Bár Sztójay levele tartalmazott konkrét engedményeket,

---

(44) Uo., 72 old.
(45) Uo., 72-73 old.
(46) Uo., 73 old.
(47) Uo.,74-75 old.

s főleg reményt nyújtott a 250.000 főnyi budapesti zsidóság megmenekülésére, a hercegprímás azt elégtelennek találta. A kormány ugyanis nem adott határozott igéretet benne a deportálások teljes megszüntetésére — a levél a budapesti zsidósággal kapcsolatban is csak a deportálás szünetelését jelezte — sem pedig a már deportáltak, köztük a keresztények visszahozatalát nem helyezte kilátásba. Azonkívül a prímás azon követelésének sem tettek eleget, hogy a körlevél felolvasásának leállítása esetén a hívekkel közölhesse addigi tárgyalásait a kormánnyal. Erre az utóbbi feltételre Antal « nem emlékezett ». Serédit módfelett felháborította a kultuszminiszter kétszínű viselkedése és azonnal kijelentette, hogy a püspökök csakis azzal a feltétellel állhatnak el a körlevél felolvasásától, ha híveikkel valamilyen formában közölhetik, hogy ezekben a súlyos kérdésekben nem viselkedtek passzívan, hanem hónapok óta szüntelenül tárgyalnak a kormánnyal, s hogy tárgyalásaikat továbbra is folytatják. Erre Sztójay félrevonult minisztertársaival külön tanácskozásra. Visszatértükkor a miniszterelnök biztosította a prímást, hogy a levélben említett pontokat, közte a budapesti zsidók deportálásának felfüggesztését, a kormány híven teljesíteni fogja, s ezenkívül beleegyezik a prímásnak a hívek értesítésére vonatkozó kívánságába is. A püspökök, belátván, hogy többet elérni nem tudnak — a vidéki zsidók deportálása már megtörtént s a magyar kormány még ha akarta volna, sem tudta volna a németek kezéből visszakapni a még életben lévőket — beleegyeztek abba, hogy pásztorlevelük felolvasását egyelőre leállítsák (48). A rádió még aznap este, s azután megint másnap, azaz július 9.-én reggel közölte hogy « Serédi Jusztinián bíbornok, Magyarország hercegprímása kéri közöltetni a hazai összes katolikus plébániai hivatalokkal, hogy az elmúlt hó 29.-én kelt « Apostolutódok » című közös püspökkari körlevél a főtisztelendő papság tájékoztatására szolgál s a hívek előtt felolvasását el kell hagyni » (49). A következő vasárnap a katolikus templomok szószékeiről a következő közleményt olvasták fel:

« Serédi Jusztinián bíbornok, Magyarország hercegprímása a maga és a nagyméltóságú püspöki kar nevében közli a katolikus hívekkel, hogy a zsidókra, különösen a megkeresztelkedettekre vonatkozó rendelkezések tárgyában ismételten fordult a m.kir. kormányhoz s ily irányú tárgyalásait tovább is folytatja » (50).

---

(48) Uo., 75-76 old.

(49) Uo., 76 old.

(50) Uo. — E drámai eseményeket a hercegprímás levélben közölte a püspöki kar távollévő tagjaival. Szövegét közlik Benoschofsky-Karsai, *Vádirat a nácizmus ellen,* II. köt., 115-121 old.

Közben a kormány a protestáns egyházfőktől is pásztorlevelük felolvasásának elhalasztását és sürgős tárgyalást kért, amihez a protestáns vezetők, értesülve a hercegprímásnál folyó tárgyalásokról, beleegyezésüket adták. Antal István kultuszminiszter Mester Miklós államtitkár kíséretében július 11.-én találkozott a protestáns egyházi vezetőkkel az éppen betegágyához láncolt Ravasz László püspök leányfalusi lakásán. Református részről Ravaszon kívül jelen volt még Révész Imre püspök és Bereczky Albert lelkész, míg az evangélikus egyházat Kapi Béla püspök és Lőrinczy Szabolcs lelkész képviselték. Antal mindenekelőtt közölte velük a katolikus püspöki karral történt megegyezést és kijelentette, hogy a miniszterelnök hajlandó Ravasz püspökhöz intézett levélben megismételni a hercegprímásnak tett igéreteket, ha ők is hajlandók elállni a nyilvános tiltakozástól. Viszont ha az egyházak ragaszkodnának a pásztorlevél felolvasához, akkor « a kormánynak döntenie kell, vajon vállalja-e az egyházakkal a nyílt harcot (német és nyilas kifejezéssel: « az egyházak letörését »), vagy pedig a kormány lemond, s a német katonai hatalom alatt álló Magyarországon kétségtelenül a nyilaskeresztes irány kerül hatalomra » (51). A budapesti zsidók, kerek egynegyedmillió ember élete forgott kockán, ezért a protestáns egyházak is elálltak a nyílt tiltakozástól, csak azt kötve ki, hogy a katolikus püspöki karhoz hasonlóan ők is tájékoztathassák fáradozásaikról híveiket. Miután ebbe a másnap reggel ülésező minisztertanács beleegyezett, július 16.-án vasárnap a következő üzenetet olvasták fel a protestáns templomokban:

> *« A Magyarországi Református és a Magyarországi Evangélikus Egyház püspökei tájékoztatni kívánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evangéliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében ismételten eljárt az illetékes kormányténye zőknél és ezirányú fáradozásait továbbra is folytatja » (52).*

Ekkor már sem Angelo Rotta apostoli nuncius, akivel Sztójay sietett közölni az egyházakkal kötött megállapodást (53), sem a püspökök nem tudtak többé hinni a kormány igéreteinek jóhiszeműségében (54). Annál nagyobb le-

(51) Bereczky, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, 25 old.

(52) Uo., 26 old.

(53) A miniszterelnök levelét és a nuncius válaszát közli Eugene Levai, *Black Book*, (Zűrich 1948) 225-226 old. A magyar kiadás e levélváltást nem tartalmazza.

(54) Lásd Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, 76-78 old.

hetett megkönnyebbülésük, mikor nyilvánvalóvá vált hogy a deportálások tényleg abbamaradtak. Ebben kétségtelenül szerepet játszott a külföld, elsősorban a semleges országok, mint Svájc és Svédország tiltakozása, a Szövetséges Hatalmak fenyegetése, XII. Pius pápának és V. Gusztáv svéd királynak táviratai Horthy kormányzóhoz, aki különben is torkig lévén a németek és a magyar szélsőjobb garázdálkodásával, és felbátorítva a németek hadszíntéri vereségeitől, végre megemberelte magát és Hitler haragjával nem törődve határozott parancsot adott a deportálások leállítására. Horthy ezt a szándékát ugyan már a június 26.-án tartott koronatanácson kifejezte (55), a vidéki zsidók deportálása azonban tovább folyt. Az utolsó vonat július 8.-án hagyta el Magyarországot, vagyis aznap, mikor Sztójay minisztertársaival a hercegprímást felkereste. Tény az is, hogy az első írásba foglalt hivatalos nyilatkozat arra nézve, hogy a budapesti zsidók elszállítása, aminek két nap múlva, júl. 10.-én kellett volna elkezdődnie, elmarad, a prímás által a miniszterelnöktől kikényszerített levélben történt és szerves részét képezte az egyházakkal való « megállapodásnak ». Ezzel korántsem kívánjuk azt állítani, mintha a budapesti zsidóság nagyrészének megmentése egyedül a hercegprímásnak, illetve a magyar keresztény egyházak akcióinak lenne köszönhető, — maga Horthy kormányzó a pápa, a svéd király és az angol király intervencióira hivatkozik, mint ami elhatározására bírta (56), — másrészt viszont helytelennek találjuk a magyarországi keresztény egyházak szerepének lekicsinylését (57). Hogy a

---

(55) Lásd Lévai, *Fekete könyv*, 175 old.

(56) Ezt mondta július 12.-én Veesenmayer Edmund német követnek, aki a deportálások folytatását követelte. Lásd, Macartney, *October Fifteenth.* II. köt., 306 old. A június 26.-i koronatanácson Lévai szerint Horthy a pápa, a Nemzetközi Vöröskereszt s az amerikaiak tiltakozásáról beszélt. Lásd. *Fekete könyv*, 174-175 old.

(57) Például Macartney, *October Fifteenth*, II. köt., 276-277; 302-303 old.; Reitlinger, *The Final Solution*, 431-432 old. Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle Books, 1961) 509-554 old.; Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: a Report on the Banality of Evil* (rev. ed., New York: The Viking Press, 1965) 194-20á old. A külföldi írókat még valamennyire mentheti tájékozatlanságuk, bár Lévai német, angol és francia nyelven is megjelent dokumentációja után ez a mentség már nehezen fogadható el.

Megbocsáthatatlan, mert tudatosan hazug és félrevezető, mikor otthoni szerzők, Benoschofsky Ilona és Karsai Elek *Vádirat a nácizmus ellen* c. dokumentumgyűjteményük második kötetéhez írt bevezető tanulmányukban dőlt betűkkel kiemelik, hogy külföldi példákkal ellentétben Serédi hercegprímás (de ugyanúgy a magyar protestáns egyházfők is) « csak a kikeresztelkedett zsidók érdekében szólal-

Sztójay kormánynak mennyire nem volt mindegy az egyházak állásfoglalása, azt éppen a pásztorlevelekkel kapcsolatos fentebb vázolt viselkedése bizonyítja. A nunciushoz írt levelében a miniszterelnök határozottan állítja, hogy a deportálások leállítása az egyház kívánságára történt (58). Bármint lett légyen is a való helyzet, az események vizsgálata világosan megmutatja, hogy az egyházaknak kétségtelenül nagy érdemük volt a deportálások megszűntetésében s ezáltal a budapesti zsidók megmentésében. Egyébként a keresztény egyházaknak a deportálások szörnyű heteiben való magatartására és a klérus viselkedésére álljon itt koronatanúként a zsidóüldözés magyarországi főkolomposának, Endre Lászlónak a minisztertanácshoz intézett jelentéséből az alábbi részlet: « A zsidóság mentésében sajnos — ezt őszintén meg kell mondani — első helyen állnak a keresztény hitfelekezet minden rendű és rangú lelkészei. A protezsálás, a kijárás, közbenjárás soha ilyen nagy méretet nem öltött, mint éppen ma. A lelkészek a keresztény és felebaráti szeretetre hivatkozva végzik a zsidók mentési akcióját » (59).

---

tak fel » a többiek sorsa nem érdekelte őket. Néhány oldallal később ugyanők ugyanabban a kötetben közlik az általam fentebb idézett dokumentumokat, melyekből napnál világosabban kitűnik vádjuk valótlansága: Serédi igenis kiállt az összes üldözöttért, minden jogfosztás és kegyetlenkedés ellen tiltakozott és a deportálások teljes leállítását követelte a kormánytól pásztorlevele visszavonásának fejében.

(58) Lásd Levai, *Black Book*, 225-226 old.

(59) Lévai *Fekete könyv*, 288 old.

III. Ellenállás és életmentés a nyilas uralom alatt

A kormányzói tiszt megüresedése és az új kormányzó eskütétele közé eső *interregnum* idejére az 1937: XIX. tc. a kormányzói hatalmat egy « országtanácsra » ruházta. Ennek tagjai: Magyarország hercegprímása, a miniszterelnök, az országgyűlés mindkét házának elnöke, a Kúria és Közigazgatási Bíróság elnökei, és a honvédvezérkar főnöke. Az országtanácsnak gondoskodnia kellett arról, hogy a kormányzóválasztó országgyűlés legkésőbb a kormányzói tiszt megüresedésétől számított nyolcadik napon összeüljön.

Serédi prímás tiltakozása

Szálasi Ferenc, aki, hogy hatalomátvételének törvényes látszatot adjon, ragaszkodott az alkotmányos formaságokhoz, némi késedelemmel október 27-ére összehívta az országtanácsot. Ezen, a Törvénynek megfelelően, Serédi Jusztinián hercegprímás is részt vett (1). A tanácsnak mindenekelőtt meg kellet állapítania, hogy a kormányzó valóban lemondott-e, vagyis fennáll-e a kormányzói tisztség üresedésének esete, ami az országtanács összehívását indokolná és határozatait törvényességgel ruházná fel. Horthy Miklós lemondó levelének bemutatása nem elégítette ki a prímást. Tasnády-Nagy Andrással, a képviselőház elnökével együtt kifogásolta, hogy a szóbanforgó okiratról hiányzott a törvény által megkövetelt miniszterelnöki ellenjegyzés. Ezenkívül, bár Horthy aláírását valódinak találta, a kormányzó lemondásának körülményei, amit csak az ellentmondó és zavaros rádió és sajtóriportokból ismert, súlyos kételyeket támasztottak benne, hogy vajon a kormányzó önszántából

---

(1) Az országtanácson történtek leírását Serédinek a jegyzőkönyvhöz csatolt felszólalásából vesszük. Ezt angol fordításban még 1946-ban nyilvánosságra hoszta Esztergom *Important Declarations of Dr. Justinian Cardinal Seredi Prince-Primate of Hungary, Archbishop of Esztergom: Taken from his Pastoral Letters and Speeches which Refer to Actual Ecclesiastico-Political Questions* (Budapest, 1946) című füzetben, 5-11. old. Az eredeti magyar szöveg csak huszonhárom évvel később vált hozzáférhetővé, Rosdy Pál prímási levéltáros közlésében: « Dokumentum: Serédi bíboros felszólalása Szálasi hatalomátvétele ellen » *Vigília*, XXXIV. évf. 12.sz. (1969 dec.) 858-860. old.

cselekedett-e, vagy pedig kényszer hatására; az utóbbi esetben kérdésessé válik a lemondás érvényessége.

A prímás azt is kifogásolta, hogy Szálasi, akit az előtte fekvő kormányzói leirat miniszterelnökké nevezett ki, magához ragadta a kormányzói hatalmat is, hiszen például miniszteréket « nevezett ki », ami pedig kizárólag az államfő joga. Még ha Horthy kormányzó valóban át is ruházta volna minden jogát és hatalmát Szálasira, — amint a rádió, sajtó és kormány nyilatkozatok szerint ezt « szóbelileg » tette — ez a törvény előtt semmis és érvénytelen, mivel az 1920-I.tc. és az 1937-XIX.tc. világosan megmondja, hogy a kormányzó nem ruházhatja át hatalmát senkire sem, hanem az új államfőt az országgyűlés választja, az üresedés ideje alatt viszont az országtanács gyakorolja a kormányzói hatalmat. Semmisek és érvénytelenek ennélfogva azok az aktusok is, melyek a kormányzói hatalom bitorlásával történtek, mégpedig mindaddig, míg a megválasztandó új államfő és parlament utólag jóvá nem hagyja azokat.

A továbbiak folyamán a prímás — miután mégegyszer nyomatékosan megismételte kételyét Horthy lemondásának jogi érvényességét illetőleg — a megváltoztathatatlan tények előtt meghajolva hajlandónak mutatkozott a kormányzói hivatal *de facto* üresedését elismerni, s következésképpen az országtanács működésében részt venni. Indítványozta, hogy a november 3.-ára összehívandó országgyűlés ne kormányzót válasszon, hanem csak egy ideiglenes államvezetőt, mégpedig titkos szavazással. Az illető ne legyen semmiféle pártnak tagja. A kormányzói jogkörből csak annyit gyakorolhasson, amennyi okvetlenül szükséges az állami lét folytonosságának biztosításához. Ez az ideiglenens államfő csak a majdan törvényesen megválasztott kormányzó eskütételéig működne. És itt a prímás mindjárt magyarázatát is adta különös indítványának. Szerinte ugyanis a parlament lehet, hogy jogilag még mindig az ország képviselete, azonban erkölcsi szempontból semmiképp sem lehet többé az egész nemzet képviselőjének tekinteni, hiszen köztudomású, hogy a megválasztott képviselők egyrésze börtönben sínylődik, másik részét behívták katonának, ismét mások az oroszok által megszállt területeken élnek, míg egyesek a jelenlegi körülmények között nem tudnak elmenni az ülésekre. Itt a prímás a *Gestapo* elől bujkálókra célzott.

Végül Serédi, szavait egyenesen Szálasihoz intézve, így fejezte be hozzászólását:

> « A választásnak érvényessége — amennyiben az országgyűlés indítványom mellőzésével kormányzót, vagy teljes hatalmú ideiglenes államfőt óhajt a nemzet élére állítani, — a kormányzó le-

mondásának érvényességén kívül természetesen éppen úgy, mint az országgyűlés többi aktusának (határozathozatal, törvényhozás stb.) érvényessége az országgyűlés tagjainak szabadságától is függ. Ezért tisztelettel kérem a miniszterelnök urat, hogy az országgyűlés összes letartóztatott tagjait bocsássa, vagy bocsáttassa szabadon, továbbá, hogy az országgyűlés két Házának elnökéhez olyan átiratot méltóztassék intézni, amely szerint az országgyűlés tagjainak szabadságát, kivált hivatalos országgyűlési szereplésük alkalmából, ezekben a zavaros időkben az ide vonatkozó törvényeken túl külön is biztosítja, úgy, hogy azokat felszólalásaikért, szavazásaikért stb. sem a hivatalos karhatalom emberei, sem felfegyverzett felelőtlen elemek bántalmazni nem fogják. » (2).

A prímás szavai, melyekkel nyiltan kétségbevonta az új rezsím legitimitását és bátran rámutatott az országgyűlési tagok törvényellenes letartóztatásának tényére s következésképen az országgyűlés cselekvési szabadságának illuzórikus voltára, nem lehettek kellemesek Szálasi fülének. Utasítására Serédi felszólalását és ellenvetéseit a jegyzőkönyvből törölték. A prímás ezt nagyon zokon vette, és e hamisítási kísérlet ellen erélyesen tiltakozott. Végül elérte azt, hogy felszólalásának szövegét, mint különálló okiratot csatolták a gyűlés jegyzőkönyvéhez (3).

Serédi hercegprímás jelenléte azon az emlékezetes országtanácson azóta is elkeseredetten éles vitára adott okot (4). Minthogy a hatóságok mindent elkövettek, hogy a prímás tiltakozását eltitkolják, azok, akik Serédit ismerték, meg voltak győződve, hogy az országtanácson való részvételéről szóló hivatalos jelentés nem egyéb hazug nyilas propagandánál, ugyanis közreműködését Szálasi uralomrajutásában egyszerűen elképzelhetetlennek tartották. A másik oldalon a szélsőjobb Serédi jelenlétéből igyekezett erkölcsi tőkét kovácsolni magának azt állítván, hogy az országtanács egyöntetűleg, tehát a jelenvolt Magyarország hercegprímását is beleértve, törvényesítette Szálasi Ferenc hatalomátvételét s szentesítette az őt « nemzetvezetővé » kinevező törvényjavaslatot. A valóságban, amint a fentiekből

---

(2) Uo., 859-860. old.

(3) Uo.

(4) Lásd pl. C.A. Macartney, *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929/1945,* 2 kötet (Edinburgh University Press, 1956/57) II. köt. 447. old. 2. és 4. jegyzetet, valamint ugyane mű 1961-ben megjelent második kiadásához csatolt « Függelék » adatait, II. köt. 488. old. — Megjegyzendő, hogy a marxista történetírás mind a mai napig elhallgatja a hercegprímás tiltakozását; inkább vállalják a nyilasokkal való néma cinkosságot, mintsem hogy Serédi meggyalázott emlékének végre igazságot szolgáltatnának.

kitűnik, a prímás nem azért jelent meg az országtanácsban, hogy Szálasi uralmát törvényesítse, hanem éppen ellenkezőleg, annak törvényességét kétségbevonta s olyan megoldást ajánlott, mely éppen Szálasit zárta volna ki a legfőbb államfői méltóságból, vagy legalábbis erősen korlátozta volna jogkörét és hatalmát. Javaslata, hogy az országgyűlésen a szavazás titkos legyen, azt célozta, hogy a nyilas kisebbség ne tudja megfélemlíteni a parlamenti többséget, mely így feltehetően Szálasi ellen szavazna. Indítványának azok a pontjai pedig, melyek egy ideiglenes, korlátozott jogkörű és pártonkívüli államfő megválasztását ajánlották, világosan a teljhatalomra törő nyilas pártvezér kizárására irányultak. Serédi hercegprímás nem játszott kétkulacsos hintapolitikát. Szó sem volt nála arról, hogy míg egyik nap a földalatti ellenállást bíztatja, másnap Szálasi hatalomátvételéhez asszisztáljon (5). Azonban ő passzivitásba való visszavonulásra nem gondolt, hanem mint az ország első közjogi méltósága, felelősségének tudatában továbbra is igyekezett megtenni minden tőle telhetőt, hogy a rosszat megakadályozza, vagy legalábbis mérsékelje.

Az országgyűlésen, melyet a nemzetvezető jogköréről szóló törvényjavaslat törvénybeiktatására és Szálasinak erre a tisztségre való megválasztására hívtak egybe, Serédi csak azzal a feltétellel volt hajlandó résztvenni, ha a javaslaton több, az alkotmányosság megőrzését célzó és a diktátori hatalmat korlátozó, lényeges változást eszközölnek. Ezt a kormány, mely a prímás és a püspökök megjelenésének nagy

---

(5) Szekfű Gyula a Horthy-kort, s abban az egyházi vezetést és a katolikus politikát különben élesen bíráló *Forradalom után* (Budapest, Cserépfalvi, 1947) c. művében a zsidóüldözésről és a nyilasokról szólva Serédiről a következőket írja: « Az akkor már súlyos beteg hercegprímás jámbor, tisztaszándékú ember volt, aki azonban korábban könyvekkel párnázott négy fal között élt, s ideérkezve alig volt képes átlátni az akkori politikusok intrikáin és cselszövényein, az ún. úri huncutságon, mely utóbb a nyilasok durva hazudozásainak adott helyet. Az új pogányság közeledő veszélyét világosan látta, s engem mint az ő esztergomi nyári egyeteme vezetőjét, antihitlerista munkámban állandóan támogatásában részesített. Kísérleteit, a hivőket országosan a szószékről felvilágosítani, a kormányok hazug ígéretekkel és fogadkozásokkal szerelték le. » (100. old.).

Kornfeld Móric báró, aki Szekfűhöz hasonlóan közelről ismerte a prímást, e sorok írója előtt a következő bizonyítványt állította ki róla: « Serédi rendkívül tisztalelkű és jószándékú ember volt, akit nagyon tisztelek... Szerzetes volt, római nevelésű, a magyar politikában sohasem volt annyira otthon, mint elődje, Csernoch János, aki évekig ült a parlamentben mint néppárti képviselő... Ha valami erkölcsi érzékét, igazságszeretetét sértette, akkor bátran kiállt. »

propagandaértéket tulajdonított, meg is igérte. Mikor azonban Serédi a felsőház üléstermébe megérkezvén a törvényjavaslatnak tárgyalásra kész kiosztott szövegét átfutotta, nyomban rájött, hogy rútul rászedték, ugyanis abban semmi változás nem volt. Ezért még az ülés megnyitása előtt püspöktársaival együtt tüntetőleg kivonult onnan, ami kínos feltűnést keltett (6). Szálasinak november 4.-én a királyi várban a Szentkorona előtt nagy pompával megrendezett eskütételére, a kormány minden hívása dacára, a prímás nem ment el.

Az üldözöttek védelme

Az egyházaknak a nyilaskormánnyal való érintkezése azontúl úgyszólván kimerült azokban a kísérletekben, melyekkel a háború pusztítását igyekeztek elhárítani, vagy legalábbis mérsékelni, valamint a zsidókat védelmezni az újra fellángoló üldözés ellen.

Hogy a főváros millió lakosát a hadműveletek és egy ostrom szörnyűségeitől megkímélje, Serédi október 24.-én személyesen kereste fel Szálasit és utána Dr. Edmund Veesenmayer német birodalmi követet s terjesztette eléjük kérelmét, hogy járjanak közbe a Führernél, hogy Budapestet nyilvánítsa nyílt várossá, vagyis vonjanak ki onnan minden haderőt, s ha az ellenség odáig nyomulna, adják fel harc nélkül. Ugyanezt kérte székvárosa, Esztergom részére is. Majd, mikor látnia kellett, hogy kívánságát a kormány, illetve a német hadvezetőség nem hajlandó teljesíteni, sőt ellenkezőleg, a végsőkig való ellenállásra rendezkednek be, legalább arra nézve kért igéretet, hogy a lakosságot a lehetőség határáig kímélni fogják, nem kényszerítik a város kiűrítése címén otthonai elhagyására, valamint nem okoznak az elkerülhetetlen pusztuláson felül még értelmetlen és céltalan károkat, például a közműveknek és hidaknak felrobbantásával (7). Serédi legnagyobb gondját azonban továbbra is a zsidók képezték. A nyilasok hatalomátvétele után az üldözés új erővel lángolt fel s a prímási irodába tömegesen érkeztek a legszörnyűbb atrocitásokról szóló jelentések és segélykérések. Serédi ismételten felhívta a kormány és az illetékes hatóságok figyelmét a törvénysértésekre és

---

(6) Lásd Meszlényi Antal (szerk.), *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, (Budapest, Szent István Társulat Kiadása, 1947) 91. old.

(7) Uo., 93-94. old.

embertelenségekre és orvoslást sürgetett. Mindenekelőtt megpróbált Szálasira hatni, aki magát jó katolikusnak tartotta. Október 24.-i és 27.-i találkozásaik alkalmával élőszóban, majd november 2.-án és 8.-án kelt terjedelmes levelekben igyekezett őt tévelygéseiről felvilágosítani, és figyelmeztette Isten és a történelem előtti felelősségére. Kemény szavakkal bélyegezte meg azokat, akik « keresztényeknek, Krisztus híveinek vallják magukat, ugyanakkor a legvakmerőbb módon szegik meg az Isten parancsait, amelyek tiltják mások, főképen a védtelenek nyomorgatását, a lopást, rablást és gyilkosságot. A magyar jövő boldogságával hitegetik a nemzetet, végső győzelemről beszélnek, s nem veszik észre, hogy a gyűlölet és más bűnök nyomán nem fakadhat Isten áldása, hanem csupán bűntetése » (8). Mikor hírét vette, hogy Budapesten zsidótranszportokat állítanak össze, élesen tiltakozott a deportálások újraindítása ellen. Erélyes szavakkal szállt síkra az életbiztonságért, amihez minden teremtett embernek joga van. Tűrhetetlennek találta, hogy az « őskeresztény » házastársat a kikeresztelkedett házasfelétől elválasszák, vonakodás esetén pedig az előbbit is zsidónak minősítsék. Egyben óvta a kormányt hogy saját érdekében fontolja meg cselekedetei következményét, mert « a gyűlölet bosszút, az üldözés pedig üldöztetést eredményezhet » (9).

A protestáns egyházak nevében Ravasz László református püspök nyújtott át egy memorandumot a miniszterelnökhelyettesnek, melynek öt pontja a prímás törekvéseihez hasonlóan Budapest nyílt várossá tételét, a kötelező kiürítés mellőzését, a zsidók számára életbiztonságot és emberiességet, a deportálások megszűntetését és az új házassági rendelet visszavonását kérte (10).

November közepén Szálasi levélben közölte a hercegprímással, hogy bár Budapest nyílt várossá nyilvánítását nem sikerült elérnie, Hitler megigérte, hogy a főváros közműveit nem robbantják fel. Ezenkívül a kiürítés nem lesz kötelező, hanem a lakosoknak saját elhatározásukra bízzák, hogy menni, vagy maradni akarnak. A vegyesházasságok, tehát zsidónak kereszténnyel kötött házasságát illetően nem lesz változás. A deportálások felújításától sem kell tartani. A zsidókat Budapesten elkülönítik, a munkaszolgálatosokat pedig a német határ felé viszik, mivel tartani lehet attól, hogy ezek az orosz megszállás esetén kegyetlen-

(8) Uo., 91-92. old.

(9) Uo., 94. old.

(10) Lásd Bereczky Albert, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, (Budapest, Református Traktátus Vállalat Kiadása, 1945) 31-32. old.

kedni fognak a keresztény lakossággal. Mindezeket az intézkedéseket emberségesen fogják végrehajtani (11). Ugyanezeket a miniszterelnökhelyettes közölte a protestáns egyházakkal is (12).

A szép ígéretekkel szemben a való helyzet az volt, hogy a fővárosban fegyveres terrorbandák törtek be a sárgacsillagos zsidó házakba, puskával, kézigránáttal gyilkolták az ottlakókat és fosztogatták lakásaikat. Az országutakon pedig télvíz idején gyalog hajtották férfiak-nők ezreit a német határ felé olyan embertelenségek között, hogy nagyrészük már útközben belehalt a szenvedésekbe, illetve kísérőjük golyói pusztították el, mivel nem tudták tovább vonszolni magukat (13).

Ilyen körülmények között Ravasz püspök november 26.-án írt a hercegprímásnak, kérve őt, hogy járjanak el együttesen Szálasinál. Levelének kézbesítője Waldemár Langlet, a svéd Vöröskereszt vezetője, Esztergomban azt a választ kapta, hogy a hercegprímás már eljárt Szálasinál s nem látja értelmét, hogy ezt megismételje (14). Megjegyzendő, hogy ekkor Serédi már súlyos beteg volt s halálosan belefáradt a kilátástalan küzdelembe.

A protestáns egyházfők még egy utolsó kísérletet tettek. December 1.-én beadványt intéztek a « nemzetvezetőhöz », melyben kifejtették, hogy « Krisztus egyházának prófétai tisztéből következik, hogy az egyház szolgája mindenkor felemelje szavát, valahányszor Isten törvényeit az emberi intézkedések súlyosan megsértik ». A zsidóüldözést illetőleg hangsúlyozta a levél, hogy « ez a bánásmód megcsúfolja Istennek azt az örök törvényét, amely még az ellenséggel is emberséges bánásmódra kötelez, és *nemzetünk fejére idézi az igazságos Isten haragját. Ez a bánásmód sötét foltot ejt a hírnevére annak a magyar nemzetnek, amelyet ezer év óta nagylelkűnek és lovagiasnak ismert a világ* » (15). E beadványra választ nem kaptak. A protestáns püspökök decemberi pásztorlevele felhívta a lelkipásztorokat, hogy istentiszteleteiken imádkozzanak a hívekkel együtt Izrael elszéledt nyájáért, a bujdosókért és üldözöttekért (16).

---

(11) Lásd Meszlényi *A magyar kadolikus egyház és az emberi jogok védelme*, 95. old.

(12) Bereczky, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, 32. old.

(13) Uo.

(14) Uo., 32-33. old.

(15) Uo., 33-34. old. Kiemelés az eredetiben.

(16) Uo., 34. old.

A budapesti zsidóság mentésében egyrészt az apostoli nunciatúra és a semleges államok diplomáciai képviseletei, másrészt a különböző egyházi intézetek, úgymint szerzetesrendházak, internátusok, árvaházak, menházak játszották a fő szerepet. Nem méltányolható eléggé az a nemes és hősies munka, amit a semleges országok Budapestre akkreditált diplomatái végeztek e téren. Az apostoli nunciusnak mint a diplomáciai kar doyenjének elnöklete alatt Svédország követe, valamint Svájc, Spanyolország és Portugália ügyvivői a válságos időkben gyakran találkoztak a nunciatúra palotájában, ahol együtt dolgozták ki mentési terveiket. Ismételt közös fellépésükkel elérték a nyilaskormánynál, hogy az elismerte a külföldi követségek jogát arra, hogy bizonyos személyeket védelmükbe vegyenek, s azokat a gettón kívüli ún « védett » házakban helyezzék el. A semleges államok ezután bőkezűen éltek is jogaikkal, különösen a nunciatúra, a svéd és a svájci követség, melyek ezrével állították ki a menleveleket (17). Bár a kormány hivatalos utasítása a hatóságokat kötelezte a védettség tiszteletben tartására, a gyilkoló és fosztogató nyilas bandák nem sokat törődtek a kormányrendeletekkel. Így például november 17.-én megrohanták a Magyar Szent Kereszt Egyesület helységeit, annak világi elnökét, Cavallier Józsefet összeverték és elestében revolverlövéssel fején megsebesítették, a nuncius védőleveléért sorbanálló kb. százötven embert kifosztották és elhurcolták (18). Hasonló támadások napirenden voltak a védett házak és személyek ellen is. Gyakran a külföldi diplomaták csak személyes közbelépésükkel és saját testi épségük veszélyeztetésével tudták kimenteni a szerencsétlen áldozatokat a vértől megrészegült kínzóik kezéből. Ilyen körülmények között, mikor december közepén a külügyminiszter felszólította a diplomáciai testületet, hogy a kormánnyal együtt költözzenek az ország nyugati határára, a diplomaták nem tettek eleget a kívánságnak, minthogy az életmentés hősi feladata Budapesthez kötötte őket (19). Igy Msgr. Angelo Rotta apostoli nuncius és a nunciatúra uditoréja, Gennaro Verolino is a fővárosban maradtak, s a budai Várban lévő nunciatúrán vészelték át az 1945 február 12.-ig tartó ostromot, mindvégig az üldözöttek megmentésén fáradozva. (20).

---

(17) Lásd Lévai Jenő, *Fehér könyv; Külföldi akciók a zsidók megmentésére,* (Budapest, Officina, 1947), Különösen 105-147. old.

(18) Lásd Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme,* 167-168. old.

(19) Uo., 30. old.

(20) A nunciatúra mentési munkájának oroszlánrészét a jezsuita

E munka kereteit meghaladná a hőstörténetbe illő mentőakciók ismertetése. Itt még csak arra kívánunk rámutatni, hogy a külföldi követségek csodálatraméltó erőfeszítésén kívül tömeges embermentést egyedül az egyházak intézetei végeztek, elsősorban a katolikus férfi és női szerzetek. A főváros számos rendházában, zárdájában, szerzetesek vezetése alatt álló árvaházakban, menhelyeken és kórházakban a kikeresztelkedettek és zsidóvallású üldözöttek százai leltek menedéket (21). Rejtegetésük bűnténynek számított, a terrorkülönítmények a szerzetházakba is betörtek, papokat, apácákat is összevertek és elhurcoltak, többeket közülük meggyilkoltak (22). Ennek ellenére a felebaráti szeretet krisztusi parancsa győzedelmeskedett s a bujtatottak nagy többsége megmenekült.

A mentési akciók méreteinek illusztrálására álljon itt néhány számadat. A magyarországi zsidóüldözés elismerten legalaposabb feldolgozója, Lévai Jenő szerint Magyarországnak 1944 március 19.-én történt német megszállása időpontjában Budapesten 231,435 zsidónak számító egyén élt. Ebből 69,000-en a gettóban, 25,000-en a semleges követségek védelme alatt élték túl az ostromot, míg azok számát, akiket az egyházi intézmények és a keresztény lakosság életük kockáztatásával rejtegetett, Lévai szintén 25,000-re becsüli. A főváros területén felszabadított, mintegy 5,000 munkaszolgálatossal együtt 124,000-re tehető a Budapesten megmenekült zsidók száma. (23).

Jánosi József egyetemi tanár végezte, aki Almásy Józsefnek 1942-ben történt megbetegedése után a püspöki kar felkérésére elvállalta a zsidókat védő Magyar Szent Kereszt Egyesület egyházi elnökségét. Lásd uo., 151-152., 167. old. Ugyancsak a Vatikán és a Nemzetközi Vöröskereszt embermentésében vállalt fontos szerepet, életét kockáztatva Újváry Sándor, színi-és filmíró, szerkesztő és kiadó. Tevékenységének kalandregénybe illő leírását adja *Egy szabálytalan önéletrajz* (Műnchen, Griff Kiadó, 1976) c. visszaemlékezéseiben, 108-126. old.

(21) Lásd Lévai Jenő, *Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről* (Budapest, Officina, 1947) 84-97. old. Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme,* 169-178. old.

(22) Meszlényi négy szerzetesnővér meggyilkolásáról és még számos egyházi személy, férfiak és nők, súlyos bántalmazásáról számol be. (Uo., 19-20 171., 173-174., 176-178.) A *Magyar Kurir,* a magyar katolikus egyház félhivatalos közlönyének március 19.-i számában megjelent « A magyar katolikus papság és a náci korszak » c. cikk írója a németek és nyilasok áldozatai között négy mártírhalált halt és 55 börtönt szenvedett katolikus papot sorol fel. Idézi Vecsey József (szerk.) *Mindszenty Okmánytár: Pásztorlevelek, Beszédek, Nyilatkozatok, Levelek,* 3 kötet (Műnchen, 1957) III. köt., 16-18. old.

(23) Lévai Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (Budapest, Officina, 1947) 113-136. old.

A dunántúli püspökök memoranduma

Míg a Vörös Hadsereg gyűrűjétől szorongatott, s 1944 karácsony estéjétől teljesen körülzárt és ostromlott fővárosban a zsidók megmentéséért folyt a küzdelem, a Dunántúl püspökei a kevéssé előbb veszprémi püspökké szentelt Mindszenty József, a későbbi hercegprímás kezdeményezésére, október 31.-i keltezéssel közös memorandumot intéztek a kormányhoz (24). Ebben az egyedülálló okmányban a püspökök hazafiúi és törvényhozói kötelességükre hivatkozva felszólították a kormányt, hogy szűntesse be a kilátástalan harcot, nehogy a hadműveletektől addig még megkímélt főváros és Dunántúl is a pusztulás martalékává váljék.

Mindszenty — mert hiszen ő volt a memorandum szerkesztője (25) — nem habozott a nemzet életét kockára tevő nyilaskormányt felelősségre vonni, amikor szemükbe vágta, hogy a hatalomátvétel óta a hadihelyzetnek beígért javulása nem, hogy nem következett be, hanem a helyzet azóta még romlott. Ezért felveti a kérdést, hogy vajon ilyen körülmények között « fenntartható-e az erkölcsi felelősség mérlegén az az álláspont, hogy 'megsemmisítünk, vagy megsemmisülünk' », ahogy azt a nyilasok jelszava harsogta. « Avagy éppen a mi kezünkből várható a megsemmisítő csapás — folytatta keserű iróniával a memorandum — egyetlen kiépített védelmi vonal nélkül, védtelen határokkal, felszereletlen honvédséggel, megtépett, visszavonuló támogatókkal, egyre előrehaladó hadakkal szemben? Amennyire csak a vágyak birodalmába tartozik a mi világhatalmat összemorzsoló harci teljesítményünk 1944 őszén-telén, annyira közeli a vagy-vagy másik eshetősége: a mi megsemmisülésünk. » (26). Itt már nem tisztán politikai kérdésről van szó, hanem elsősorban erkölcsi felelősségről, ezért a püspökök kötelességüknek érzik « a lelkiismeret, a történelem és az Úristen ítélőszéke előtt a felelősségre rámutatni » mivel — amint azt a memorandum egy másik helyen kifejtette — « egyén feláldozhatja magát a nemzetért, tízezrek és tízezrek ebben a világháborúban is hősökként haltak meg nemzetünkből hazánkért: de a nemzetet öngyilkosságból odavetni csak úgy elvből nem lehet. A felelősség és lelkiismeret nem engedi. » (27).

A memorandumot Shvoy Lajos székesfehérvári, Apor Vilmos báró győri, Mindszenty József veszprémi püspökök,

---

(24) Szövegét közli Vecsey, *Mindszenty Okmánytár*, I. köt. 20-21. old.

(25) Msgr. Közi-Horváth szíves közlése, aki Mindszenty megbízásából személyesen vitte el a memorandum szövegét a többi püspökhöz jóváhagyás és aláírás végett. Különben az írott források is egyöntetűen Mindszentynek tulajdonítják a szerzőséget.

(26) Vecsey, *Mindszenty Okmánytár*, 20-21. old.

(27) Uo., 21. old.

valamint Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát aláírásával Mindszenty püspök 1944 november 13.-án személyesen nyújtotta át Szőllőssy Jenőnek, Szálasi helyettes miniszterelnökének (28). Egyéb eredménye azonban nem lett, minthogy röviddel azután, november 26.-án Mindszentyt, majd 1945 február 8.-án Shvoy püspököt is letartóztatták és börtönbe vetették (29).

Az egyház nem kollaborált

Római katolikus püspök bebörtönzésére — a legitimista Mikes János gróf szombathelyi püspöknek a Károlyi forradalom idején történt őrizetbevételétől eltekintve — nem volt példa az utolsó század magyar történelmében. Ennek ellenére téves lenne a két püspök esetéből arra következtetni, mintha Szálasi az egyház ellen fordult volna, vagy hogy uralmát egyházüldözés kísérte (30). Tény az, hogy a « nemzetvezető » mindvégig megmaradt hithű katolikusnak — vagy legalábbis ő úgy vélte — tanait tüntetően összekötötte a kereszténységgel, s alkotmányát is a katolikus szociális tanitásból vett « rendiség » eszméi alapján dolgozta ki (31). A nyilaskeresztes karszalagos, zöldinges párttagok

---

(28) Lásd Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, 135. old.

(29) A püspökök letartóztatásának körülményeit részletesen leírja Vecsey, *Mindszenty Okmánytár*, I. köt., 22-23. old. valamint Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, 132-136. old.

A kommunista verzió szerint a nyilasbarát Mindszentyt a veszprémi főispán Schiberna Ferenc, akivel személyes okokból régóta haragban állt, azért tartóztatta le, mivel ellenállt a püspöki palota egyrésze igénybevételének és az ott felhalmozott 1,800 db. új férfiing és alsónadrág elrekvirálásának. Lásd *Sárga könyv: A Mindszenty bűnügy okmányai* (Budapest, Állami Lapkiadó Kiadása, 1949) 11-12. old.

(30) Igaz, hogy Szálasi alkalomadtán fenyegető kijelentéseket tett az uralmának ellenszegülő egyháziak megfélemlítésére, de ugyanakkor a nyilas sajtó továbbra is azt hirdette, hogy « a hungarista eszmerendszer krisztusi alapokon áll » és az összes keresztény egyházzal egyetértőleg vallják Isten igéjét. Lásd Teleki Éva, *Nyilas uralom Magyarországon* (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974) 142. old. Maga Szálasi ismételten biztosította a hercegprímást hithű katolikus meggyőződéséről, amint ez Serédi sajátkezű feljegyzéseiből kitűnik. Lásd Rosdy Pál, « Önvizsgálat vagy önigazolás? Serédi bíboros feljegyzése 1944 őszén » *Vigília*, XL évf. 2 sz. (1975 feb.) 193. old.

(31) Lásd Macartney, *October Fifteenth*, I. köt., 228. old. A nyilaskormánynak « A Dolgozó Nemzet Hivatásrendjét » (DNHR)

csoportosan jelentek meg egyházi felvonulásokon, mind egyre miséket rendeltek a nemzetvezetőért és egyéb nyilas célokra, annak ellenére, hogy ezt a legtöbb kolostorban és templomban visszautasították (32). Természetesen nem minden nyilas « testvér » osztotta a vezér vallásos beállítottságát. Volt köztük szép számmal elvakult papfaló, aki minden alkalmat megragadott egyházellenes gyűlölete kimutatására és a papok bosszantására. Általában azonban a nyilas hatóságok a klérust s az egyházak intézményeit mindvégig tiszteletben tartották, és szerették volna az egyházak kooperációját megnyerni. Mikor a lelkészkedő papság között nem találtak megfelelő kollaboránsra, egy, a reverendából önként kivetkőzött, Kun András nevű volt minorita szerzetest vettek rá arra, hogy a papi ruhát újra felöltve propaganda céljaik szolgálatába álljon.

Mikor Serédi hercegprímás értesült a szerzetesi csuháján nyilaskarszalagot, oldalán revolvert viselő Kun páter tevékenységéről, szigorú parancsban utasította őt Budapest azonnali elhagyására, a szerzetesi öltöny levetésére, s megtiltotta neki mindennemű papi tevékenység gyakorlását. Kun a prímás parancsát megtagadta s azzal fenyegetőzött, hogy karhatalmi alakulataival fegyveresen fog a prímás ellen vonulni. Mivel az egyházi hatóságok őt a templomokba be nem engedték, a nyilasok csaláshoz folyamodtak, s a rádión közvetített mise alatt a prédikáció idején átkapcsoltak a stúdióba, ahonnan Kun beszélt a mikrofonba, míg a templomban szónokló pap szavát csak a jelenlévő hivők hallhatták (33).

Különben az új alkotmányban előírt papi hivatásrend felállítására is találtak egy görög katolikus plébánost, és

---

felállító első rendelete 1944 november 9-én jelent meg. Ezt később többízben kiegészítették s a hivatásrendek számát 14-ben szabták meg, úgymint 1. katonák, 2. egyháziak, 3. anyák, 4. nemzetnevelők, 5. egészségvédők, 6. közalkalmazottak, 7. önálló értelmiségiek, 8. parasztok, 9. bányászok, 10. munkások, 11. céhbeliek, 12. közlekedési dolgozók, 13. kereskedők, 14. hiteléletben dolgozók. Az új rendnek 1945 március l-én kellet volna életbe lépnie. A valóságban a fentiek közül alig néhányat szerveztek meg, azokat is inkább csak papíron. Lásd uo., II. köt., 449 old; valamint Teleki, *Nyilas uralom Magyarországon,* 249-252. old.

(32) Lásd Szekfű, *Forradalom után,* 100. old.

(33) A Kun ügy részletes leírását nyújtja Beresztóczy Miklós, a kultuszminisztérium katolikus ügyosztályának akkori vezetője. Lásd Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme,* 17-18. old.

Ezt a tömeggyilkosságra vetemedett, az egyháztól elitélt és kiközösített szerencsétlen megszállottat, aki bitófán végezte életét, a háború utáni kommunista propaganda mindúntalan mint a katolikus papság tipikus képviselőjét igyekezett beállítani.

egy újpesti hittanárt, azonban vállalkozásuk a felettes egyházi hatóságok ellenállásán meghiúsult. Mikor pedig ugyanez a hittanár át akarta venni a kultuszminisztérium katolikus ügyosztályának vezetését, az ügyosztályon dolgozók egyöntetűen megtagadták neki az engedelmességet, s így a nyilasok kénytelenek voltak meghagyni a régi vezetőséget (34). Amint ez az eset is mutatja, nem a nyilasok, hanem az egyház volt az a fél, mely visszautasította a kollaborációt.

Megismételjük: a Hungarista mozgalom és a Nyilaskeresztes párt — ellentétben a marxista kommunizmussal, vagy akár a német nemzeti szocializmussal — nem volt elvből ellensége a kereszténységnek és a keresztény egyházaknak (35). Hogy ennek ellenére egyes egyháziak mégis súlyos bántalmazásban részesültek, sőt mártiromságot kellett elszenvedniük, ez kizárólag azért történt, mert a zsidókat és zsidónak számító keresztény híveiket védték, bújtatták, s azonkívül — mint a dunántúli püspökök — « defetista » gondolkodásukkal és viselkedésükkel aláásták a harcikedvet és a győzelem akarását. Hasonlóképen a KALOT, EMSZO és a Hivatásszervezet feloszlatásánál s vezetőinek üldözésében nem azoknak vallásos jellege volt az ok, hanem az embermentésben és az ellenállásban játszott szerepük (36). Ha az egyházak hajlandók lettek volna a zsidókat — s természetesen a zsidónak számító kereszténye-ket — feledni és feladni, s úgyszintén a nyilasokat náci Németország oldalán a bolsevizmus elleni megalkuvás nélküli, végsőkig folytatott harcukban teljes szívvel és lélekkel támogatni, akkor Szálasi jövendő birodalmában nemcsak hogy semmi bántódás nem érte volna őket, hanem fontos szerep jutott volna osztályrészükül. Így azonban az együttműködést megtagadó és aktívan ellenálló egyházak, első-

---

(34) Uo., 18-19 old. Az ügyosztály később ellenállt a kiürítési parancsnak, nem ment el a minisztériummal nyugatra, hanem mindvégig Budapesten maradt.

(35) Vö., *Katolikus Szemle* XXXI évf., 1. sz. (1979) 25-26. old.

(36) Erről személyes élményeken alapuló beszámolót nyújt a Hivatásszervezet központjában letartóztatott és börtönbe hurcolt katolikus mozgalmi vezetők egyike, Keresztes Sándor, « Emlékeimből (1944) » *Új Ember* XXXI évf., 14 sz. (1975 ápr. 6) 3. old. A vele együtt letartóztatottak között volt Varga László ügyvéd és katolikus politikus is, aki nemrég megjelent könyében, *Kérem a vádlott felmentését* (Youngstown, Ohio, A szerző kiadása, 1979) szintén feleleveníti a Margit-körúti fegyházban átélt időket. (44-47. old.) Vö., Meszlényi *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme,* 13-14. old.

sorban a többségi katolikus egyház, nem hagyott más választást a nyilasoknak, mint azt, hogy — félretéve a korábbi kesztyűs kéz politikáját — szigorú rendszabályokhoz nyúljanak, s ha kell, vasököllel sújtsanak le a be nem hódolókra.

Február végén, négy hónappal uralomrajutásuk után, mikor már az ország nagyobbik felét és a fővárost elveszítették, az Országos Számonkérő Iroda « állam — és közösség — ellenes bűncselekmények » felderítése címmel jelentést tett Szálasinak a papság magatartásáról.

> Megállapítják, hogy « a papság a mai rendszerrel nem szimpatizál. A római katolikus papság nemzetközi alapon áll. Soha, semmiféle formában a mai rendszerrel közösséget nem vállal, hívek előtt tartott prédikációiban sem a magyar nemzet mostani élethalálharcáról, sem a hungarista gondolatról, sem a nemzetvezetőről említést nem tesz. A jobboldali beállítottságú papok száma elenyészően kevés. A papságnak a mai rendszerrel össze nem egyeztethető magatartása veszélyes és káros, mert a tömeget mint lelki vezetők befolyásuk alatt tartják. Az ellenük való védekezés igen nehéz, mert propagandájuk nem tettekben, hanem a mai rendszer és célkitűzéseinek agyonhallgatásában, a vallás nemzetközi voltának kihangsúlyozásában áll. » (37)

Szálasi az 1945. február 28.-án tartott nemzetvezetői tájékoztatón a Számonkérő Iroda jelentésével, valamint a papok letartóztatása elleni tiltakozásokkal kapcsolatban a következőket mondta: « Én vállalom a felelősséget az eddigi letartóztatásokért... Miután papok letartóztatásáról van szó és nem másról, kérném tudomásul venni, testvérek, a következőket: ...Április hónapban levelet óhajtok írni a Pápa úrnak, amelyben... kifejezésre akarom juttatni a hungarista mozgalom és a hungarista világnézet viszonyát az egyházhoz... E levélben megfelelő konkrét javaslatokkal akarok előállni, különösen egy új konkordátum megkötésének elvi alapjait óhajtanám a hungarista nemzetvezetés szempontjából rögzíteni. Májusban pedig cselekedni fogok a magyarországi római katolikus egyházzal és papjaival kapcsolatban » (38). Májusra azonban az idő kereke ismét nagyot fordult, s Szálasi távol hazájától rabkenyéren elmélkedhetett minden földi hatalom és dicsőség hívságos voltáról.

---

(37) A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak az Országos Levéltárban őrzött irataiból idézi Teleki, *Nyilas uralom Magyarországon*, 161. old.

(38) Idézve uo., a Belügyminisztérium Szálasi-per iratainak az Országos Levéltárban őrzött gyűjteményéből.

Kutatásunk eredményét összegezve megállapíthatjuk, hogy az egyházak a nyilasok minden csábítása és ígérete ellenére Szálasi hatalomátvételét és uralmát egyértelműen törvénytelennek ítélték, bár a hatalom *de facto* birtokosaival kénytelen voltak érintkezni (39). Tették ezt elsősorban az üldözöttekért, valamint a lakosságnak a háború pusztításától, kényszerű kitelepítéstől, való megóvása érdekében (40). Az egyházak felelős képviselői a nyilasuralom hónapjaiban a politikai életben nem vettek részt, úgyszintén távol tartották magukat minden társadalmi funkciótól és ünnepségektől. Az egyházaknak a nyilasokkal való készséges és lelkes kollaborációjáról szóló írások (41) nem egyebek, mint tudatos ferdítések és hazug kitalálások.

---

(39) Lásd Meszlényi, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, 91. old; Bereczky, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, 31. old.

(40) Uo. A papság a németek és nyilasok minden sürgetése és kiürítési parancsai ellenére helyén maradt, s a híveket is maradásra intette. Dunántúl 1,005 katolikus plébánosából 12 hagyta el helyét, de ezek közül is egyeseknek a katonai erővel eltávolított híveikkel kellett menniük. Lásd Vecsey (szerk.), *Mindszenty Okmánytár*, III. köt., 18. old.

(41) Lásd pl. *Sárga könyv; Mindszenty-bűnügy okmányai*, 11-14. old.

Orbán Sándor, « A magyar katolikus egyházi reakció a Szovjetunió elleni háború támogatói sorában », *Századok*, 87. évf. (1953) 138-141. old. Kónya István, *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*, 82., 84., 195-196., 204-205., 216. old. Megjegyzendő, újabban e téren örvendetes változás észlelhető. Nemcsak a katolikus *Vigíliában* jelenhettek meg a fentebb többször idézett, Serédi hercegprímás szerepét új fényben megvilágító dokumentumok, hanem a tárgyalt korszak történetével foglalkozók között is egyre több a komoly tárgyilagosságra törekvő szerző. Igy pl. a fentebb szintén idézett Teleki Éva, úgyszintén Csatári Dániel, aki a háború alatti Erdéllyel foglalkozó tanulmányában Márton Áron püspök és számos ottani katolikus és protestáns, egyházi és világi keresztény embermentő tevékenységéről közöl eddig ismeretlen adatokat. Lásd Csatári Dániel, *Forgószélben: Magyar-román viszony 1940-1945* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968) 145-147., 356-357. old.

TARTALOM

Beveztő megjegyzés 4

Szellem honvédelem 5

A Katolikus Szociális Népmozgalom . 21

A Keresztény Demokrata Néppárt megalakulása 33

Az egyházak szerepe a zsidómentésben Magyarországon . 43

I. A zsidótörvények . 43

II. A budapesti zsidóság megmenekülése 68

III. Ellenállás és életmentés a nyilas uralom alatt . 87